

קדושת הכותל המערבי במשנת הרדב"ז

- א. הנחת היסוד שהשכינה אינה במקום קודש-הקודשים, וקשייה
- ב. השכינה שבכותל המערבי "חולקת רשות לעצמה"
- ג. יתכן שהלכה כמאן דאמר "שכינה בכל מקום"
- ד. "הכותל המערבי" ככינוי לצד מערב של רוחות העולם
- ה. השכינה במערב – גם בזמן שבית המקדש קיים
- ו. תפילה כנגד בית עכו"ם שעומד במפלס גבוה מהמתפלל
- ז. גלות השכינה – ביאורי הרדב"ז על פי תורת הסוד
- נספח: הכותל המערבי שעליו מדובר באיכה רבתי

א. הנחת היסוד שהשכינה אינה במקום קודש-הקודשים, וקשייה

הרדב"ז בתשובותיו (ח"ב תשובה תרמח) נשאל:

שאלת ממני אודיעך דעתי במי שאנסוהו ליכנס לב"ה לעשות איזו מלאכה והגיע זמן תפלה ונמצא עומד בין כותל מערבי ובית קדש הקדשים, כיון שאמרו ז"ל 'לא זזה שכינה מכותל מערבי', ומקום בית קדש הקדשים אין שם שכינה – לאי זה צד יהפוך פניו.

לכאורה הנחתו של השואל היא, שיש כיום בעולם מקום שהוא יותר חשוב ממקום קודש-הקודשים, והוא הכותל המערבי. הנחה זו בעיקרה מבוססת אמנם על לשון המדרשים (אם לא שנניח שהכותל המערבי שעליו דיברו המדרשים הוא עצמו כותל קודש-הקודשים,¹ ולא

---

1. הרמב"ם (הל' בית הבחירה ד, א) כתב: "אבן היתה בקדש הקדשים **במערבו** שעליה היה הארון מונח". ולפי זה מובן שהחלק המערבי של קודש-הקודשים הוא המקום המקודש ביותר שקיים, ולפי זה מובנת ההנחה שכותל קודש-הקודשים המערבי הוא המקום שממנו שכינה לא זזה. ולא עוד אלא שבגמרא ביומא (נד ע"א) נאמר: "בשעה שהיו ישראל עולין לרגל מגללין להם את הפרוכת, ומראין להם את הכרובים שהיו מעורים זה בזה, ואומרים להן: ראו חבתכם לפני המקום כחבת זכר ונקבה", ושם התבאר כי נוהג זה של גלילת הפרוכת ברגלים נהג גם בבית שני אשר בו אמנם לא היה ארון ולא היו שם הכרובים הגדולים שעשה שלמה, אך מכל מקום: "לעולם" (נהגה גלילת הפרוכת גם) במקדש שני, **וכרובים דצורתא הוו קיימי**, דכתיב: 'ואת כל קירות הבית מסב קלע... כרובים ותמרת ופטרי ציצים וצפה זהב מישר על המחקה', וכתיב: 'כמער איש וליות'. מובן שכאשר גוללים את הפרוכת שהייתה במזרח קודש-הקודשים, מתגלה לצופים העומדים מחוץ להיכל, רק הכותל המערבי של קודש הקודשים, ואם כן יודעים אנו שעל גבי ציפוי הזהב של הכותל המערבי של קודש-הקודשים היו קיימים גם בבית שני "כרובים דצורתא" שהיו מעורים זה בזה, וכל זה יכול להסביר היטב מדוע שם שורה השכינה גם כיום. וכפי הנראה כך הבין רבי בנימין מטודלה את המושג "כותל מערבי",

כפי שהניחו השואל והנשאל), אך היא טעונה בירור וביאור. כאשר אנו מניחים שקדושה ראשונה של בית המקדש וירושלים קידשה לשעתה וקידשה לעתיד לבוא,² מובן הוא שהעזרה עצמה ממשיכה להיות מקודשת לעניין חיוב כרת לכנס בה, וגם ניתן לבנות בה מזבח ולהקריב עליו קרבנות גם בזמן הזה, בעוד אשר כתליה של העזרה אינם מקודשים אלא מכוחה. ולפי הסוגיה במסכת פסחים (דף פו ע"א), דברי המשנה שם (דף פה ע"ב) שעובי החומה מקודש כקדושת פנים נאמרו דווקא בגג חומה ששווה בגובהו לקרקע, ואם כן גם אם נניח שהכותל המערבי הוא כותל העזרה (וכפי שהניח הרדב"ז), אין עובי הכותל המערבי מקודש באופן מלא בקדושת העזרה. ועל אחת כמה וכמה תגדל השאלה אם נניח שהכותל המערבי הוא כותל הר הבית, ואינו כותל העזרה כלל.³

ולא עוד אלא שההיכל עצמו ודאי מקודש יותר מן העזרה, וקודש-הקודשים מקודש יותר מן ההיכל (וכפי שמפורש במשנה בכלים א, ט), וגם קדושתו של קודש-הקודשים עומדת וקיימת גם בזמן הזה, וכפי שכתב הרדב"ז עצמו בתשובה זו: "מקום בית קדש הקדשים אפילו בחרבנו בקדושתו הוא עומד", ומשום כך קשה להבין מדוע מקום השכינה (עכ"פ בזמן הזה) אינו בקודש-הקודשים או באחד מכתליו, אלא במקום אחר שנקרא "הכותל המערבי".

פתרון שאלה זו אינו נמצא באופן ישיר בתשובה זו של הרדב"ז, אולם אגב התשובה הישירה לשאלה ההלכתית בדבר כיוון התפילה של האדם שנקלע למצב המתואר שם, הוא נכנס בקיצור להגדרות של דברי המדרשים ששכינה לא זזה מן הכותל המערבי, ומתוך דבריו בתשובה זו ובצירוף דברים שכתב במקומות אחרים, ניתן לקבל מושג בדבר החילוק שבין המקומות המקודשים השונים, שהם קודש-הקודשים שבקדושתו הוא עומד, לעומת כותל

וכתב בתיאור של מקום המקדש: "ולפני אותו מקום כותל מערבי, והוא אחד מן הכתלים שהיו בקדש הקדשים, וקוראים אותו שער הרחמים, ולשם באים כל היהודים להתפלל לפני הכותל בעזרה". וראה אודות זה בהרחבה בספרי חצרות בית ה' עמ' 35. אלא שזיהוי זה אינו אפשרי כפי שכתבתי בספרי חצרות בית ה' שם, וכפי שעולה בבירור מן הנוסח המדויק שבו מובאים הדברים במדרש איכה רבתי (וכדלקמן בנספח), וכפי שהארכתי בזה במאמרי במעלין בקודש ל עמ' 57 ואילך.

2. כפי שהרמב"ם פוסק להלכה, וכפי שפשוט לו לרדב"ז עצמו בח"ב תשובה תרצא, וכפי שהוא עצמו כותב בקיצור גם בתשובה זו וכדלהלן.

3. כפי שהראתי במאמרי הנ"ל במעלין בקודש ל עמ' 79 ואילך (וגם בפרסומים קדומים יותר, החל משנת תשל"ב) לדעת הרדב"ז קיימת חפיפה בין כותל העזרה המערבי לבין הכותל המערבי של הר הבית. אלא ששם הראיתי את הקשיים שבזיהוי זה של הרדב"ז, והראתי כי למעשה אין ספק שהכותל שעליו דיברו חז"ל הוא כותל הר הבית ואיננו כלל כותל העזרה, וכפי שיבואר גם לקמן בנספח. עם זאת הדיון בנושא העיקרי עליו דן הרדב"ז אינו מצריך בהכרח התייחסות לאותה קביעה, ויש חשיבות לניתוח הדברים לפי האפשרויות השונות הנוגעות לבירור מעמדו של הכותל המערבי האמיתי שעליו דיברו חז"ל.

העזרה המערבי שממנו לא זזה השכינה, וכפי שיתבאר להלן אחרי עיון בפרטי הדברים שכתב בתשובתו זו בחלקיה השונים, ולאחר השוואה למקורות האחרים.

ב. השכינה שבכותל המערבי "חולקת רשות לעצמה"

תשובתו של הרדב"ז מתחלקת לכמה חלקים, שכל אחד מהם טעון ביאור.

תחילה כתב:

דעתי הוא שיהפוך פניו אל קדש הקדשים ככל שאר המתפללים כי אף על פי שאמרו לא זזה שכינה מכותל מערבי ראש הכותל גבוה כמה אמות נמצא שהיא חולקת רשות לעצמה ואף על פי שיהיו אחריו אל הכותל לית לך בה ומקום בית קדש הקדשים אפילו בחרבנו בקדושתו הוא עומד.

דבריו בקטע זה מלמדים על כך שלא עלה כלל על דעתו שהכותל המערבי הוא המקום שכלפיו צריכים לפנות בזמן התפילה (גם לא בזמן הזה), והוא מניח כדבר פשוט שמקום קודש-הקודשים אפילו בחורבנו בקדושתו הוא עומד, ואשר "כלל שאר המתפללים" אכן פונים לשם כדת וכדין ללא שום שאלה, והוא אם כן גם כיום המקום העיקרי שלכיוון שלו דווקא צריך להתפלל. אך עומק השאלה הוא האם ראוי לאדם העומד בין הכותל המערבי לבין מקום קודש-הקודשים לעמוד במצב שבו "יהיו אחריו אל הכותל" אשר ממנו לא זזה שכינה.

נמצא כי לגבי אדם שעומד בהר הבית מצפון או מדרום כנגד המרווח שבין הכותל המערבי לבין בית קודש-הקודשים, אין שום ספק שפניו צריכות להיות מופנות לקודש-הקודשים (כלומר אם הוא מדרום למרווח, צריך הוא לפנות לצפון מזרח, ואם הוא מצפון למרווח, צריך הוא לכיוון דרום מזרח). וכל הספק הוא כאמור רק בנוגע למי שעומד במרווח עצמו בין קודש-הקודשים לבין הכותל המערבי.

ועל כך הוא משיב שמקום השכינה (שלא זזה) הוא בראש הכותל המערבי שהוא גבוה כמה אמות, ואם כן השכינה חולקת רשות לעצמה, ואשר על כן המתפלל ופניו כלפי קודש-הקודשים שעומד בקדושתו, איננו עובר איסור בהפנתו את אחריו לכותל שבראשו שוכנת השכינה.

ג. יתכן שהלכה כמאן דאמר "שכינה בכל מקום"

הנימוק הראשון שכתב הרדב"ז להכרעתו ההלכתית שהמתפלל בין הכותל המערבי לבין קודש-הקודשים, צריך לפנות בתפילתו דווקא לכיוון קודש-הקודשים, איננו נימוק יחיד, ועל כך הוא מוסיף משפט קצר ובו הוא כותב:

ותו דהא אמרינן נמי שכינה בכל מקום.

נימוק זה שבפסקה זו (וגם דבריו בפסקה הבאה) אולי שופכים מעט אור אודות מהות הקביעה: 'לא זזה שכינה מהכותל המערבי', משום כך יש לעמוד על הדברים במקורם.

במשנה במסכת בבא בתרא (כה ע"א) נאמר: "אין עושין בורסקי אלא למזרח העיר; רבי עקיבא אומר: לכל רוח הוא עושה, חוץ ממערבה". ובגמרא שם נאמר שטעמו של רבי עקיבא הוא משום ששכינה במערב. וכפי שהתבאר שם, עניין זה קשור לכיוון התפילה, וכפי שאמר שם רבי יהושע בן לוי: "בואו ונחזיק טובה לאבותינו שהודיעו מקום תפלה, דכתיב (נחמיה ט, ו): 'וצבא השמים לך משתחווים'". (כלומר תנועת הכוכבים בשמים היא ממזרח למערב, ואם כן בתנועתם היומית הם משתחווים כלפי צד מערב, אשר הוא מקום השכינה, ומכאן שכיוון מערב הוא "מקום תפילה").

אלא שבגמרא שם הובאה כנגד דעה זו דעתו של רבי אושעיא שסבר "שכינה בכל מקום", וגם הוא הביא לכך הוכחה מפסוק. ושם הוסיפו בגמרא ואמרו: "זאף רבי ישמעאל סבר: שכינה בכל מקום". ועוד הוסיפו שם שכן הייתה גם דעת רב ששת שנהג כך הלכה למעשה, וכפי שמסופר שם, הוא עצמו לא נהג להתפלל דווקא לכיוון מערב, ואף לא לכיוון ירושלים, אלא נהג בפועל להתפלל לכל רוח ללא שום הקפדה מיוחדת, מלבד לצד מזרח שהקפיד לא להתפלל כלפיו, מכיוון שזה הכיוון שהמינים מכוונים אליו. וכפי שכתוב שם: "זאף רב ששת סבר: 'שכינה בכל מקום', דאמר ליה רב ששת לשמעיה: לכל רוחתא אוקמן לבר ממזרח, ולא משום דלית ביה שכינה, אלא משום דמורו בה מיני". כלומר רב ששת שהיה סגי נהור ולא יכול היה לראות בעצמו את הכיוון שאליו הוא פונה בתפילתו, ומשום כך אמר לשמשו, יכול אתה להעמידני לתפילה לכל כיוון מלבד כיוון מזרח, ולא מפני ששם אין שכינה, אלא משום שלשם מורים המינים.

ובסיום שם הובאה דעת רבי אבהו שגם הוא סבר כי שכינה במערב. נמצא לסיכום כי דעת רבי עקיבא שבמשנה מתבארת על פי השיטה ששכינה במערב, וכך אמרו האמוראים ריב"ל ורבי אבהו, ולעומתם דעת התנא רבי ישמעאל ודעת האמוראים רבי אושעיא ורב ששת היא ששכינה בכל מקום (ורב ששת אף נהג כך בעצמו לעניין תפילה).

להלכה (לעניין כיוון התפילה) אין אנו פוסקים כלל כפי הדעות הנ"ל, אלא כפי המשנה בברכות (פ"ד מ"ה) שכיוון התפילה צריך להיות דווקא לכיוון קודש-הקודשים (וכפי שהתבאר הדבר גם בבבא בתרא שם). וכפי שכתבו התוספות בסוגיא בבבא בתרא שם, (ד"ה: לכל רוחתא אוקמן): "כל הני אמוראי לית להו הא דתניא בברכות (דף ל.) שחייב אדם להתפלל נגד ירושלים משום דכתיב והתפללו אליך דרך ארצם, אלא סברי כר' ישמעאל דאמר בכל מקום שכינה, ומאן דאמר שכינה במערב סבר כרבי עקיבא".

ושם בהמשך הביאו התוספות את דברי רבי חנינא המובאים בהמשך הסוגיה במסכת בבא בתרא (שם ע"ב) שאמר לרב אשי: "אתון דיתבון לצפונא דארעא דישאל אדרימו"

(אתם היושבים בצפון ארץ ישראל, עליכם להתפלל לכיוון דרום), וקבעו כי רבי חנינא אכן סובר כפי הברייתא במסכת ברכות שהתפילה צריכה להיות דווקא לכיוון ירושלים.⁴

אלא שבתוספות לא התברר היחס בין הדעות השונות. וניתן להבין כאילו קיימות שלוש דעות באשר לשאלה היכן הוא מקום השכינה. יש דעה שהשכינה היא בבית המקדש ולכן יש להתפלל לכיוון זה, ויש דעה ששכינה במערב ולכן יש להתפלל לכיוון מערב, ויש דעה ששכינה בכל מקום, ומשום כך אין כל משמעות לשאלה לאיזה כיוון מתפללים ובלבד שלא יתפלל אדם לכיוון שהמינים מורים לשם. והלכה כדעה ראשונה. (ואולי גם הדעות האחרות קשורות דווקא לתקופת החורבן שהיא אחרי שהשכינה גלתה ממקומה).

מאיך קיימת אפשרות להניח שהדעה שקובעת שצריך להתפלל דווקא לכיוון ירושלים, אינה עוסקת כלל בשאלה מה הוא מקום השכינה, אלא היא קובעת באופן מוחלט שהתפילה היא לכיוון ירושלים גם בזמן הגלות בגלל איזה טעם אחר (וכפי שיבואר לקמן). ועניין זה של מקום השכינה אולי יש לו נפק"מ אחר אך בהחלט הוא לא "מקום תפילה" כפי הגדרת ריב"ל שם.

וכאשר אנו מעמיקים בדברי הרדב"ז שאמר: "ותו דהא אמרינן נמי שכינה בכל מקום", נראה שלדעתו הקביעה שלא זזה שכינה מכותל המערבי מבוססת על ההנחה ששכינה במערב, ולפי השיטה החולקת הקובעת ששכינה בכל מקום, אין כלל מקום לאמירה שלא זזה שכינה מכותל המערבי, וממילא אין מקום לשאלה מה יעשה אדם שנמצא בין הכותל המערבי לבין מקום קודש-הקודשים, שהרי לשיטה זו אין אפשרות לייחד מקום לשכינה, כי שכינה בכל מקום.

ואמנם לשיטה זו כפי שהיא מוזכרת בגמרא שם, לכאורה אין מקום גם לצד השני של השאלה, שהרי לשיטה זו אין מתפללים כלל לכיוון קודש-הקודשים, וכדברי רב ששת "לכל רוח אוקמן", אלא שבזה יש מקום לחלק ולומר שהתפילה שאנו מתפללים לכיוון קודש-הקודשים אינה קשורה בדווקא להגדרה שקובעת את קודש-הקודשים כמקום שהשכינה כביכול שוכנת בו, וכפי שהזכרנו לעיל.

ונראה שלדעת הרדב"ז הקביעה המוחלטת שיש להתפלל לכיוון קודש-הקודשים אינה קשורה כלל לשאלה האם שכינה במערב או שכינה בכל מקום (ובפרט בזמן הזה שבו שכינה גלתה מן המקדש). אבל קביעה זו מבוססת על ההנחה שגם כיום מקום המקדש הא על כל

---

4. יש לציין כי אמנם להלכה בשו"ע או"ח סי' צד, א נפסק בעיקר הדין כפי הברייתא בברכות שהתפילה היא לכיוון ירושלים, אך הרמ"א שם בסעי' ב הביא להלכה מקצת מן הדברים שפסק רב ששת, וקבע כי גם הנמצאים במערב ארץ ישראל שצריכים להתפלל למזרח, אסור להם לקבוע את ארון הקודש ואת כיוון התפילה במזרח המדויק, "כי זהו דרך המינים", כי פרט זה שבדברי רב ששת אינו נוגע לשאלה האמיתית היכן היא השכינה ולאן ראוי להתפלל, אלא הוא דין בפני עצמו.

פנים "שער השמים". וכדברי יעקב אבינו שאמר שנים רבות לפני שנבנה המקדש: "זה שער השמים" (בראשית כח, יז), וכפשטות דבריו של שלמה המלך שכאשר בתפילתו הזכיר את תקופת הגלות, כתב אודותיה: "וְשָׁבוּ אֵלַי בְּכָל לְבָבָם וּבְכָל נַפְשָׁם בְּאַרְץ אֲבֹתָם אֲשֶׁר שָׁבוּ אֹתָם, וְהִתְפַּלְלוּ אֵלַי דֶּרֶךְ אֲרָצָם אֲשֶׁר נִתְּנָה לְאַבְרָם, הָעִיר אֲשֶׁר בְּחַרְתָּ וְהַבֵּית אֲשֶׁר בְּנִיתִי לְשִׁמְךָ. וְשָׁמַעְתָּ הַשָּׁמַיִם מִכּוֹן שְׁבַתְךָ אֶת תְּפִלָּתָם וְאֶת תַּחֲנֻנָּתָם וְעָשִׂיתָ מִשְׁפָּטָם". (מלכים-א ת, מח-מט). כלומר מקום המקדש הוא המקום שדרכו כביכול התפילות עולות אל "השמים מקום שבתך" גם כאשר עם ישראל הוא בשבי בארץ אויביהם, וכפי שבאמת מפורש בברייתא בברכות (ל ע"א) בה נקבע כי את התפילה יש להתפלל לכיוון קודש-הקודשים תוך הסתמכות על הפסוקים שבתפילת שלמה במלכים שם.

ולמעשה גם מניתוח דבריו בפסקה הראשונה (לעיל ב) בה לכאורה לא נגע במושג "שכינה במערב", עולה כי התפילה לכיוון קודש-הקודשים היא קביעה הלכתית שעומדת בפני עצמה, ואין היא תלויה כלל בקביעה ששכינה לא זזה מן הכותל המערבי (מגופו או מראשו), וכל הנדון היה רק כיצד להימנע ממצב שבו אדם יתפלל לכיוון קודש-הקודשים ואחוריו לשכינה.

ד. "הכותל המערבי" ככינוי לצד מערב של רוחות העולם

בפסקה שאחריה כתב הרדב"ז:

ותו דלא אוכל לצייר שתהיה השכינה מצויה בזמן הזה בכותל מערבי בין טומאת העכו"ם.

ומה שארז"ל: 'לא זזה שכינה מכותל מערבי', דומה למה שאמרו: 'שכינה במערב' רוצה לומר במערבו של עולם, וצד מערב נקרא כותל מערבי.

ומה שאמרו ז"ל לפיכך לא חרב כותל מערבי כדאיתא במדרש שיר השירים על פסוק 'הנה זה עומד אחר כתלנו' לפי שכותלי בית המקדש מכוון כנגד עולם העליון וכותל מערבי מכוון כנגד השכינה ולכן לא חרב עד היום הזה.

בפתיחה לקטע זה מובעת עמדה שנראית כמכחישה לגמרי כל אפשרות של איזו קדושה מיוחדת בקיר האבנים שנקרא "כותל מערבי", וזאת מפני שלדבריו אין אפשרות לצייר שתהיה השכינה מצויה בין טומאת העכו"ם. ומתוך כך הוא נאלץ לומר בהמשך הדברים כי המשפט: "לא זזה שכינה מכותל מערבי" אינו יכולה להתפרש כפשוטו, כמשפט שמתייחס לכותל האבנים הקיים.

ולכאורה יש לשאול איך עלה על דעתו להסתמך על כך שהכותל המערבי נמצא 'בין טומאת עכו"ם', כדי לקבוע שהעומד בין הכותל המערבי לבין בית קודש-הקודשים צריך

לפנות בתפילתו לכיוון קודש-הקודשים, שהרי הדבר פשוט שבזמנו גם קודש-הקודשים היה נתון ביד עכו"ם.

אך כבר התבאר לעיל כי לדעתו של הרדב"ז, ההכרעה ההלכתית שהתפילה היא דווקא לכיוון קודש-הקודשים (גם בזמן הזה), אינה קשורה לאיזו הנחה שעל פיה שכינה שורה שם היום (שהרי אי אפשר לצייר את השראת השכינה בין העכו"ם), אלא טעם אחר יש לה להלכה זו של כיוון התפילה, שאיננו קשור כלל להשראת השכינה במקום. ומשום כך לגבי תפילה לכיוון קודש-הקודשים – אין העכו"ם המצויים משפיעים מאומה. אך תפילה לכיוון הכותל היא דווקא משום ששם שורה השכינה, ואשר על כן במצב אשר בו לא ניתן לצייר: "שתהיה השכינה מצויה בזמן הזה בכותל מערבי בין טומאת העכו"ם", מובן ששוב לא איכפת לו במה שהמתפלל מאחורי בית הכפורת מפנה את אחוריו לכותל המערבי.

ומכאן הוא מגיע לפירוש מחודש באמירה: "לא זה שכינה מכותל מערבי", ואומר שהמימרא מקבילה למימרא ששכינה במערב, ובפשטות אין היא מתייחסת לא לכותל העזרה ואף לא לכותל הר הבית, אלא למערבו של העולם. וצד מערב (של העולם) נקרא כותל מערבי.

אלא שפרשנות זו נראית לכאורה כסותרת את המדרשים שעל פיהם יש זיקה בין המימרא "לא זה שכינה מכותל מערבי" לבין הקביעה שהכותל המערבי לא חרב. והרי הדבר פשוט שהכותל שלא חרב איננו "צד מערב" של העולם, שנקרא גם בשם "כותל מערבי", אלא כותל אבנים בנוי שהנכרים לא הצליחו להחריבו.

ואמנם מעיון במדרשים עצמם אין הכרח גמור שהמימרא שלא זה שכינה מכותל מערבי קשורה להנחה ששכינה במערב (וכפי הנחת הרדב"ז בפסקה הקודמת),⁵ וניתן היה לחשוב

---

5. הקביעה שלא זה שכינה מן הכותל המערבי וכן שהכותל לא חרב לעולם נדרשת מן הפסוק "הנה זה עומד אחר כותלנו" (שיר השירים ב, ט), ודרשה זו מובאת במדרשי חז"ל שהגיעו לידנו 9 פעמים, והם: 1. שמו"ר פ"ב סי' ב; 2. במד"ר פרשת נשא פי"א סי' ב; 3. שיהש"ר פ"ב ד"ה ד"א או; 4. פסיקתא דרב כהנא פיסקא ה – החודש ד"ה דומה דודי לצבי; 5. פסיקתא רבתי פיסקא טו – החודש ד"ה דומה דודי לצבי; 6. מדרש תנחומא (בובר) פרשת שמות סי' י; 7. מדרש תהילים (שוח"ט) מזמור יא [ג] [יא ד]; 8. ילקוט שמעוני מלכים רמז קצה ד"ה אמר רבי שמואל; 9. ילקוט שמעוני שיר השירים רמז תתקפו ד"ה מדלג על ההרים. במקורות: 1; 6; 7; 8; נאמר שהשכינה לא זה מן הכותל, אך לא נאמר שהכותל לא חרב לעולם, לעומת זאת במקורות: 3; 4; 5; 9; נאמר שהכותל לא חרב לעולם, אך לא נאמר שהשכינה לא זה ממנו, (אם כי כך משתמע שם מן ההקשר, ומעצם הדרשה הנוגעת לפסוק הנה זה עומד אחר כותלנו). ובאף אחד מן המקורות לא נזכר ששכינה במערב, זולתי במקור 2 (במדבר רבה) שם נאמר: "הנה זה עומד אחר כותלנו זה כותל מערבי של בית המקדש שאינו חרב לעולם למה שהשכינה במערב". וההשוואה למקורות הרבים האחרים מעלה איזה ספק בנוגע לנוסח המקורי של מדרש זה, ומשום כך כתבתי שאין זה בגדר הכרח גמור.

שמה בפסקה שלפנינו אכן חזר בו הרדב"ז מן הקשר שקשר בין הדברים. אבל באמת אין זה מספיק, כי בסופו של דבר במדרשים יש קשר בין הקביעה שלא זזה שכינה מן הכותל המערבי (תהא הסיבה אשר תהיה), לבין הקביעה שכותל האבנים הקיים, לא חרב לעולם.

ואשר על כן כאשר קבע הרדב"ז שלא ניתן לתאר מצב שבו השכינה שורה בכותל בהיות בין טומאת העכו"ם, מעוררים מאליהם את השאלה מדוע אם כן כותל זה לא חרב לעולם. וכל כך השיב הרדב"ז בהמשך דבריו וכתב כי: "כותלי בית המקדש, מכוון כנגד עולם העליון. וכותל מערבי, מכוון כנגד השכינה, ולכן לא חרב עד היום הזה".

וצ"ע בכוונתו במושג שאמר על מערך הכתלים שהוא: "מכוון כנגד עולם העליון", וכן במה שכתב על אודות הכותל המערבי שהוא: "מכוון כנגד השכינה". כי המושג "מכוון" יכול להתפרש כביכול בצורה גשמית, על פיה אנו מניחים כי בשמים ממעל לכתלים של בית המקדש של מטה, נמצא כביכול העולם העליון, ובשמים בעולם העליון יש מקום מוגדר שהוא נמצא כביכול ממעל לכותל המערבי שבעולם הזה, ובעולם העליון שם הוא מקום השכינה, וזו חשיבות הכותל המערבי. (וכעין מה שכתב הרדב"ז בפסקה הראשונה, שהכותל גבוה והשכינה נמצאת מעליו והיא חולקת רשות לעצמה). מאידך בלשון הקדמונים מצונו פעמים הרבה "מכוון" שמשמעותו הוא רוחנית בלבד, כמו שאמרו כי רמ"ח מצוות מכוונות כנגד האברים, ואפשר אם כן שזו כוונת דבריו.

למעשה בנדון דידן קשה אפילו בדרך משל לתאר את העולם העליון כדבר שנמצא אי שם גבוה בשמים, באיזו צורה שבה המקום הגשמי של השכינה שבמערב העולם העליון, נמצא מעל הכותל המערבי. גודלו של העולם העליון הוא ודאי יותר מחמש מאות אמה, כך שברור שאין כל אפשרות לומר שכביכול כותלי העולם העליון מכוונים באופן גשמי כנגד כותלי המקדש (דבר שניתן היה להאמר, אילו דיבר הרדב"ז על בית המקדש של מעלה, אך כמובן לא כאשר דיבר על העולם העליון). ולא עוד אלא שלדברי האומר במסכת בב"ב שם ששכינה במערב, גם התפילה בכל העולם היא לכיוון מערב וכפי שמפורש שם. ואם כן ברור שלשיטה זו גם מי שמתפלל בבני ברק, מפנה את פניו לכיוון מערב. וברור שהוא גם רואה

הכותל המערבי שלא חרב מוזכר גם בתיאור החורבן (ללא איזכור הדרשה משיר השירים) באיכה רבתי פרשה א'. ושם במהדורת הדפוסים (ד"ה לא, היו צריה) נזכר כי "פילי מערבא" (כלומר השער המערבי) לא חרב לעולם כי הקב"ה נשבע לו שלא יחרב, וזאת משום ששכינה במערב (ושם משום מה לא נזכר כלל "הכותל המערבי", ראה על כך לקמן בנספח). אך במדרש בנוסח כת"י (מהדורת בובר) שיש לה סימוכין בקטע זה גם בערוך, (שם ד"ה [ג] גלתה יהודה) נאמר: "גזרון מן שמיא שאין כותל מערבי חרב לעולם", ולא נזכר שם ששכינה במערב.

(ובזוהר, פרשת משפטים ע"מ קטז, נאמר שהכותל הוא מקום המדור של "שכינתא תתאה", מפני היותו תל שהכל פונים אליו. ולא נזכר שם הפסוק הנה זה עומד אחר כותלנו, וגם לא נאמר שם במפורש שהדבר קשור להיות השכינה במערב).

את השמש משתחוה לכיוון מערב, וברור שאין הוא מצייר כלל את מערב העולם העליון, כדבר שנמצא מעל הכותל המערבי שבירושלים.

ומשום כך מסתבר לכאורה שלדברי הרדב"ז, למאן דאמר שכינה במערב והכותל המערבי מכון כנגדה, אין זה כיוון גשמי, אבל ברעיון (ואולי גם בקשר רוחני), הכותל המערבי התחתון מכון כנגד עניין עליון הנמצא במערב, אשר כביכול הכוכבים משתחווים לכיוונו, ועניין זה הוא הנקרא "שכינה", והוא שייך למערב, ומעולם לא זזה שכינה מהכותל המערבי העליון (כלומר כותל מערב העולם העליון), ואשר על כן צבא השמים מתמיד במהלך שבו ההשתחויה היא לכיוון מערב, ויום ולילה לא ישבותו. ומשום כך הכותל המערבי הגשמי של בית המקדש (או העזרה או הר הבית), שהוא מסמל וגם קשור לכותל המערבי העליון, לא חרב, להראות לנו כי מעולם לא זזה שכינה מן הכותל המערבי של העולם! (ולהלן בפ"ז תתבאר דרך נוספת להבנת אותה הקבלה שיש בין הכותל המערבי הגשמי של המקדש, לבין שכינה שבמערב העולם העליון).

וכבר הוכיח בעל תפארת ישראל שהמושג "שכינה במערב" אינו מתקשר למקום ממשי על פני הארץ אלא לכיוון בלבד. שהרי מקור הדין בסוגיה בב"ב קשור לדעתו של רבי עקיבא שאין עושים בורסקי למערב העיר מפני ששכינה במערב. ועל כך הקשה בתפארת ישראל על המשנה שם (ב"ב ב, ט), שלפי מה שעולה מן המשנה שם, ברור שכאשר יש שתי עירות זו ממזרח לזו. לעיר המערבית מותר לעשות בורסקי ממזרח לה. כאשר באותו שטח עצמו אסור לאנשי העיר המזרחית לעשות בורסקי, כי אין עושין בורסקי למערב העיר. ומובן אם כן שהשטח אשר באמצע בין שתי הערים הוא מזרח לזו ומערב לזו, וכאן כמובן יש מקום לשאול "איה מקום כבודו". ועל כך כתב שם במסקנה: "לכן נלפע"ד דשכינה במערב דבר נעלם ונשגב משכל אנושי, ואנן רק ניחש לשמא". כלומר הואיל ושכינה במערב, אין להם לבני העיר המזרחית לעשות בורסקי במקום אשר נקרא בשם "מערב", אף על פי שאותו מקום אין בו בעצמותו שום דבר אובייקטיבי מערבי. והוא עצמו כשר לבורסקי של אנשי העיר שממערב, שהם קוראים לו לאותו שטח בשם "מזרח". ונראה כי הדברים אכן דומים לדברי הרדב"ז בפסקה זו.

ויש להעיר כי אמנם הרמב"ם במורה הנבוכים מצא לכאורה קשר בין המושג "שכינה במערב" לבין מקום גשמי. שכן כתב שם (ח"ג פרק מה):

וייחד [=אברהם אבינו] המערב, שקודש הקדשים במערב, והוא ענין אמרם:
"שכינה במערב", ובארו רבותינו ז"ל בגמרא יומא⁶ שאברהם אבינו ייחד המערב

6. לא התברר למה כוונתו. וכבר ניסו כמה מחברים את כוחם בפתרון הדבר ולא העלו דבר ברור. ואמנם מצינו בגמרא שם בדף נג ע"ב כי אבן הייתה שם מימות נביאים הראשונים ושתיה היתה נקראת, וממנה הושתת העולם (והרמב"ם עצמו כתב בהלכות בית הבחירה פ"ב ה"א, שהאבן הייתה במערב קודש-הקודשים). ואם כן כאשר בנה אברהם את המזבח ממזרח לאבן, כבר קבע את בית קודש-

ר"ל בית קדש הקדשים. וסבת זה אצלי, שמפני שהיה הדעת מפורסם אז בעולם עבודת השמש ושהוא האלוה, אין ספק שבני אדם היו כלם פונים למזרח, מפני זה פנה אברהם אבינו למערב בהר המוריה ר"ל במקדש עד שישים אחריו לשמש, הלא תראה ישראל בעת כופרם ושובם לדעות הקודמות הרעות ההם, מה עשו, אחריהם אל היכל השם ופניהם קדמה והם משתחווים קדמה לשמש, והבן זאת הפליאה.

אך באמת אין זה סותר את ההנחה שהמושג "שכינה במערב" אינו מציין מקום גשמי אלא כיוון. שהרי ברור שגם העומדים ממערב לירושלים רואים את צבא השמים משתחוה לכיוון מערב, ולדעת האומרים שצריך גם להתפלל לצד מערב, הלכה זו קיימת בין בבל ובין בבני ברק. אלא שמקום קודש-הקודשים בתוך מתחם העזרה נקבע במערב, כדי להדגיש כי אנו רואים את השמש וצבא השמים משתחווים לבורא, היפך האנשים החטאים שעמדו בעזרה והשתחוו קדמה לשמש. ומשהוקבע קודש-הקודשים שם, שוב הפך מקום קודש-הקודשים שבו הארון לתל שהכל פונים אליו. אבל קשה להבין מדוע לא זזה שכינה מכותל המערבי של העזרה (או של הר הבית) מפני ששכינה במערב. ועל כך השיב הרדב"ז בפסקה זו, שאכן הכותל המערבי שהשכינה לא זזה ממנו, הוא עניין שאינו נמצא כלל על הארץ, אלא במערבו של עולם. והכותל המערבי הגשמי לא חרב, להראות שבעולם העליון לא זזה שכינה מן הכותל המערבי.

לגופו של עניין יש להעיר כי אמנם את המדרש בשיר השירים רבה ובמקבילותיו⁷ ניתן

הקודשים ממערב למזבח, ועליה התנבא אברהם כי "בהר ה' יראה". אלא שהרמב"ם עצמו כתב בהלכות בית הבחירה פ"ב ה"ב: "ומסורת ביד הכל שהמקום שבנה בו דוד ושלמה המזבח בגורן ארונה הוא המקום שבנה בו אברהם המזבח ועקד עליו יצחק, והוא המקום שבנה בו נח כשיצא מן התיבה, והוא המזבח שהקריב עליו קין והבל, ובו הקריב אדם הראשון קרבן כשנברא ומשם נברא, אמרו חכמים אדם ממקום כפרתו נברא". נמצא שאמנם כן הוא שמקום בריאת האדם הוא מקום כפרתו (כלומר הוא גם המקום שאליו גלה מזרחה, מקדם לגן עדן), והוא ממזרח לקודש-הקודשים (שמשם נברא העולם). אך לא אברהם קבע את היחס בין המקומות, כי זו הייתה מסורת ביד הכל מימות עולם, וצ"ע.

7. התבנית של המדרש הזה בשיר השירים רבה ובמקבילותיו עוסקת תחילה בפסוק "דומה דודי לצבי", אשר בהם מתוארת השכינה כמופיעה ומסתתרת וחוזרת ומופיעה. במדרש יש שלוש אפשרויות לדרשה (כל אחת מהשתים המאוחרות פותחת בראשי התיבות ד"א). דרשה אחת עוסקת בהופעת הקב"ה בסיני והיא מסיימת בדרשה על הפסוק "ענה דודי ואמר לי", וקובעת: "מה אמר לי: אנוכי ה' א-להיך". הדרשה השנייה עוסקת בהופעת הקב"ה בברכת כוהנים אחר כותל בתי כנסיות, ושם כמובן הסיום הוא: "מה אמר לי: יברכך ה' וישמרך". והדרשה השלישית עוסקת בהופעת הגואל לעתיד, ובכך ששכינה לא זזה מכותל המערבי, וסיימה הוא "בניסן נגאלו ובניסן עתידים להיגאל". המקבילות הן במדבר רבה פרשת נשא (שם מוזכרת ברכת כוהנים) והפסיקות לפרשת החודש (עיינין בציונים שבהע' 3). על פי הסיום של הדרשה ניתן לקבוע כי הדרשה במקורה היא דרשה לפרשת החודש. אך

לבאר בדרך זו. אך במדרש המופיע בשמות רבה ובמקבילותיו⁸ הדרשה עוסקת בעיקרה בסתירה שיש לכאורה במקראות בנוגע למקום השכינה. כי בתהילים (יא, ד) נאמר: 'ה' בהיכל קדשו, ה' בשמים כסאו' (וכן בתהילים קג, יט: 'ה' בשמים הכין כסאו'). ובמדרש שם בתחילה מובאת דעת רבי שמואל בר נחמן שאמר: "עד שלא חרב בית המקדש היתה שכינה שורה בתוכו, שנאמר (תהלים יא): 'ה' בהיכל קדשו, ומשחרב ביהמ"ק נסתלקה השכינה לשמים שנאמר (שם קג): 'ה' בשמים הכין כסאו'". אך כנגדו הובאה דעתו של רבי אלעזר שאמר: "לא זזה השכינה מתוך ההיכל שנאמר (דה"י ב, ז): 'זהו עיני ולבי שם וגו'', וכן הוא אומר (תהלים ג): 'קולי אל ה' אקרא ויענני מהר קדשו סלה', אף על פי שהוא חרב הרי הוא בקדושתו, בא וראה מה כורש אומר (עזרא א): 'אל האלהים אשר בירושלים' אמר להן אף על פי שהוא חרב האלהים אינו זז משם". ואחריו הובאו דברי רב אחא שאמר שמעולם לא זזה שכינה מן הכותל המערבי.

וכבר העיר על כך המקובל רבי יעקב חי זרהין מטבריא, בספרו בכורי יעקב (נדפס בשנת תרס"ז) ס"י יא (מהדורת תרס"ו דף נ ע"ב),⁹ שדברי הרדב"ז שכותל מערבי שהשכינה לא זזה ממנו הוא מערב העולם, מוקשים מכמה מדרשים המורים דווקא על כותל המקדש.¹⁰

-
- בבמדרש רבה בניגוד לפסיקתות ושיה"ר הסיום הוא: "מה אמר (ישעיה מט): 'חי אני נאם ה' כי כלם כעדי תלבישי ותקשרים ככלה'". (ושם גם סדר הדרשות שונה, וברכת כהנים היא האחרונה).
8. המקבילות הם תנחומא (בובר) פרשת שמות, מדרש שוח"ט לתהילים יא, וילקוט שמעוני לתהילים מלכים רמז קצה.
9. יתני ליה לרב חיים לנגזם שליט"א שמצא מקור זה במסגרת עבודתו בקרן למורשת הכותל, שם עסק באיסוף מקורות הנוגעים לקדושת הכותל המערבי, וערך קונטרס מיוחד בשם "הנה זה עומד" העוסק בדברי הרדב"ז בעניין (עדיין לא פורסם). והוא גם מצא את דברי המחברים האחרים שדנו בזה (ראה בהע' הבאה), וכן את דברי הרדב"ז בספריו "מגן דוד" על מניין המצוות, ו"מגדל דוד" על שיר השירים, המובאים כאן בהמשך, ולקמן בסעיף ז.
10. הגאון הגר"א קלאצקין בספרו 'דברים אחדים', ירושלים תרפ"ט, אות קנג, עמ' קיד, התקשה גם כן בדברי הרדב"ז בנקודה זו, וציין כי הם סותרים את דברי הרדב"ז עצמו בתחילת התשובה ובסיכום דבריו עיי"ש במה שנדחק ליישב את הדברים. אך כבר צויין כאן בפנים (בסוף קטע זה), כי מדקדוק בדברי הרדב"ז עולה בבירור כי דבריו כאן הם בגדר "או כלך לדרך האחרת". שהרי הוא עצמו כאחת האפשרויות הזכיר את הדעה ששכינה בכל מקום, וזאת כנימוק לפסק ההלכה הקובע שהתפלל שם צריך להתפלל דווקא לכיוון קודש-הקודשים, והבקשה לראות את כל דבריו בעניין כ"שפה אחת ודברים אחדים", ומתוך כך לדון בסתירה הפנימית בדבריו (כפי שעשה מחבר הספר "דברים אחדים") תמוהה. ואמנם מה שיש לדון בו הוא אי ההתאמה של דבריו אלה למדרשים וכדברי הספר "בכורי יעקב" וכפי שהתבאר. (ועיין עוד בשו"ת 'ציץ אליעזר', חלק י סימן א אות פ, שנגע בדברי הרדב"ז האלה, וביקש למצוא הסבר מדוע הכול רצים להתפלל שם, אם שכינה לא שורה כיום על גבי הכותל הנמצא בין העכו"ם. ועיין עוד שם בס"י ז באות א, שם הביא את דברי הרדב"ז שכתב שאינו יכול לתאר את השראת השכינה על גבי הכותל בזמן הזה בין העכו"ם. אך הביא כנגדם דברים מספר בני

ובאמת הרדב"ז עצמו בספרו מצודות דוד על טעמי המצוות מצווה דש (מצוות שמירת המקדש)¹¹ כתב במפורש:

ולא יעלה על הדעת שהוא צריך לבית או היכל, והלא שמים וארץ הוא מלא (ע"פ ירמיה כג, כד), ואמר שלמה (מלכים-א ח, כז): "הִנֵּה הַשָּׁמַיִם וְהַשָּׁמַיִם לֹא יִכְלְפוּךָ אִף פִּי הַבַּיִת הַזֶּה אֲשֶׁר בָּנִיתִי", וכתוב (ישעיה סו, א): "הַשָּׁמַיִם כִּסְּאֵי וְהָאָרֶץ הֶדֶם וְגָלִי, אִי זֶה בַּיִת אֲשֶׁר תִּבְנֶנּוּ לִי וְאִי זֶה מְקוֹם מְנוּחָתִי", וכל שכן בית קצר במדה ירועה. אלא ודאי הכוונה ליחד מקום לעבודתו, ושם תשרה שכינתו והשגחתו, כמה דאת אמר (מלכים-א ט, ג): "וְהָיָה עֵינֵי וְלִבֵּי שָׁם כָּל הַיָּמִים". וכן אמרו רבותינו ז"ל: "מעולם לא זזה שכינה מכותל מערבי".

ודברים אלו הם באופן מובהק הדברים שבמדרש שמות רבה הנ"ל ומקבילותיו, שדיבר במפורש על כך שהשראת השכינה היא בארץ כמאמר הפסוק "והיו עיני ולבי שם כל הימים", וכי על פסוק זה הוסיפו ואמרו במדרש שם כי מעולם לא זזה שכינה מכותל המערבי.

ה. השכינה במערב – גם בזמן שבית המקדש קיים

בהמשך מוכיח הרדב"ז את ההנחה שהתפילה לכיוון קודש-הקודשים היא הלכה שקיימת גם במצב שבו היא עומדת (לכאורה) בסתירה להנחה ששכינה במערב (כלומר גם כאשר המתפלל לעבר קודש-הקודשים מפנה את אחוריו לכיוון השכינה), וכותב:

תדע שגם בזמן שבית המקדש קיים, השכינה במערב היתה, ואפילו הכי מי שהיה עומד בבית (החילפות) [החליפות]¹² אחורי קדש הקדשים בי"א אמה שבין כותל מערבי לאחורי קדש הקדשים היה צריך להפוך פניו אל קדש הקדשים ואחוריו אל כותל מערבי השתא נמי לא שנא.

הנחתו של הרדב"ז שהשכינה הייתה שוכנת בכותל המערבי גם בזמן שהבית היה קיים אינה מובנת מאליה. כי לכאורה ניתן היה לומר שבזמן שהבית היה בנוי, הייתה השכינה בקודש-הקודשים, ורק אחרי שהשכינה גלתה, נשארה כביכול שכינה בכותל המערבי. (ואף כי לכאורה ניתן לדקדק מן הלשון "לעולם לא זז שכינה מכותל המערבי" ששם הייתה שכינה גם בזמן הבית, אין זה דקדוק גמור, כי אפשר שבזמן הבית הייתה שכינה בכל מתחם המקדש,

ישכר שהסתמך על דברי החיד"א שגם אותם ציטט שם באופן ישיר ממקורם, ועל פיהם הסביר כיצד למרות הכול שכינה יכולה לשכון במקום שהוא אף בזמן הזה).

11. מהדורת זלאקווא תרכ"ב, עמ' מה ע"א; מהדורת ירושלים תשס"ד עמ' שה.

12. הלך בזה אחר לשון רש"י בזבחים נה ע"ב ד"ה שני פשפשין, שבית החליפות הוא כל שטח העזרה ממערב לחלק הבולט של האולם מצפון ומדרום לגופו של המקדש (שרחבו מצפון לדרום שבעים אמה והאולם עודף עליו) "עד כותל מערבי של העזרה". ועיין שם בתוספות ד"ה שני פשפשין שהביאו את דברי רש"י וחלקו עליו).

ועיקר מקום השכינה היה בקודש-הקודשים, אך עם החורבן גלתה השכינה ונסתייר קישור לשכינה דווקא בכותל המערבי).

אולם ייתכן שדווקא הרדב"ז לשיטתו שעל פיה הקביעה שהשכינה לא זזה מן הכותל המערבי היא תולדה של ההנחה ששכינה במערב, מחייבת את ההנחה שגם בזמן הבית הייתה שכינה במערב, שהרי גם אז צבא השמים היה משתחוה לכיוון מערב. ולכך רמז הרדב"ז במילותיו הקצרות, שגם בזמן שבית המקדש קיים: "השכינה במערב היתה". ואפילו הכי מי שעומד מאחורי בית הכפורת מתפלל לכיוון קודש-הקודשים (וממילא אחוריו הם כנגד הכותל המערבי), וכפי שמפורש בברייתא בברכות (ל ע"א): "היה עומד אחורי בית הכפורת – יראה עצמו כאילו לפני הכפורת; נמצא: עומד במזרח – מחזיר פניו למערב, במערב – מחזיר פניו למזרח", וממילא מובן שכן הוא הדין גם בזמן הזה.

ומדקדוק דבריו שפתח בהנחה ששכינה היא בראש הכותל (כלומר יש לה מקום גשמי ממש בראש הכותל), ומן ההמשך שבו הזכיר כי הדעה ששכינה במערב שנויה במחלוקת (כלומר שלדברי האומר ששכינה במערב, יש לה לשכינה מקום גשמי ממש בכותל, אך לדעה החולקת אין מקומה בכותל המערבי, אלא היא נמצאת בשווה בכל מקום בעולם), ניתן להבין שהביאור האחרון (המחודש) שביאר במושג "לא זזה שכינה מכותל המערבי", דהיינו בכותל מערבי של העולם (וכלל לא כותל האבנים הקיים, שהוא רק מכוון כנגד השכינה), לא היה אצלו מוחלט, וכפי שגם עולה מדברי הסיום שלו בפסקה הבאה, בה חזר לדבר על העניין במושגי גובה המקום לעומת גובה המתפלל. וכאילו ביקש לומר שאם השכינה היא על הכותל עצמו, יש לומר שהיא בגובה הכותל ואשר על כן המתפלל לכיוון קודש-הקודשים אינו מפנה את גבו לשכינה. ועוד אפשר לומר שבאמת העיקר הוא כפי הדעה ששכינה בכול מקום, ולדעה זו אין אנו אומרים ששכינה בכותל המערבי. ועוד יש לומר שהקביעה שלא זזה שכינה מכותל מערבי לא נאמר על גופו של הכותל הגשמי שלא חרב לעולם (ולקמן בסעיף ז יובאו דברים נוספים שכתב בעניין במקומות אחרים).

ו. תפילה כנגד בית עכו"ם שעומד במפלס גבוה מהמתפלל

את דבריו סיים הרדב"ז במשפט:

ויתפלל לצד שמתפללים כל ישראל, כיון שהוא גבוה הרבה אין לחוש ואפי' בזמן הזה שהבית ביד עכו"ם.

ומדבריו נראה שביקש להשיב על שאלה שהיא תולדה של דבריו הוא (ולא של השואל). שהרי בדבריו כתב שלא ניתן לצייר ששכינה שוכנת עכשיו בכותל המערבי בין העכו"ם. ומתוך כך ניתן לכאורה לשאול (כפי שצוין בפנים) כיצד מתפללים לכיוון קודש-הקודשים, והרי גם הוא בין העכו"ם. ואף אם לגביו לא הוזכר במפורש שהוא מקום תפילה משום ששכינה לא זזה ממנו, וביארנו בדבריו שיייתכן וחיבתו היא מטעם אחר, מכל מקום עיקר

העניין לא התברר, כי לעולם ניתן יהיה לשאול על כל טעם שנאמר בעניין, האם אותו טעם שייך גם כאשר המקום הוא בין העכו"ם.

ועל כך השיב הרדב"ז שמי שאנסוהו והוא נמצא ממזרח לכותל המערבי, איננו צריך לחשוש לכך שהוא מתפלל כנגד מקום שנמצאים בו עכו"ם, כי המפלס שבו הוא עומד הוא נמוך יותר. וכוונתו לומר שאמנם אין זה ראוי להתפלל במישור כנגד בניין שנמצא "ביד עכו"ם"¹³, אך אם המקום שנמצא ביד עכו"ם הוא גבוה, והאדם עומד כנגדו ממש נמצא במפלס נמוך יותר, אין הוא צריך לחוש לטומאת עכו"ם שבמקום המקדש.¹⁴

ואגב זאת יש לציין כי מתוך הדברים עולה בבירור שכלל לא עלה כלל על דעתו של הרדב"ז לדון בשאלת מי שאנסוהו לעלות על הרמה ולעמוד במפלס כיפת הסלע עצמה ממערב לה (במקום שמנקודת המבט שלנו ניתן להניחה ששם היה השטח שמאחרי בית הכפורת), אלא מדובר על אדם שעומד במפלס התחתון של הר הבית ממזרח לכותל המערבי הידוע, שכאשר הוא פונה לכיוון קודש-הקודשים, בית התיפלה של העכו"ם הוא לעומתו במקום גבוה הרבה, ולכן אין לו לחוש כאשר הוא מתפלל לכיוון קודש-הקודשים,¹⁵ אף על פי שהמקום נמצא בין העכו"ם.

---

13. במעלין בקודש גיליון לא עמ' 99 הבאתי את דבריו של הגאון הרב שריה דבליצקי זצ"ל שכתב בחוברת "אחר כותלנו" עמ' ח: "כשבא ורואה את מקום המקדש או הכותל המערבי משתחוה כנגדו (ההשתחויה לא נזכרת בגמרא וראשונים, ולכן נראה דרך נגד כותל המערבי ישתחוה, אבל אם רואה רק מקום המקדש ששם המסגד לא ישתחוה מדנראה כמשתחוה לו)". ושם הבאתי את דברי מי שביקש לסתור את דבריו, וגם הבאתי אסמכתאות לדבריו. אך באמת באותה שעה עדיין לא עמדתי על כך שגם מדברי הרדב"ז כאן יש אסמכתא לדבריו.

14. ויש להטעים את הדברים ולומר שהמתפלל כנגד המפלס הנמוך, אפשר שהוא מתפלל כנגד מקום גניזת הארון וכדברי הרמב"ם בהלכות בית הבחירה פ"ד ה"א: "ובעת שבנה שלמה את הבית וידע שסופו ליחרב בנה בו מקום לגנוז בו הארון למטה במטמוניות עמוקות ועקלקלות ויאשיהו המלך צוה וגנוז במקום שבנה שלמה".

15. במעלין בקודש גיליון ל עמ' 31 ואילך עסקתי בנקודה זו, וזאת בהקשר לפסקה בתשובה תרצא בה כתב: "ואם תאמר דהא תנן: 'אבן היתה שם מימות נביאים הראשונים ושתיה שמה, גבוהה מעל הארץ ג' אצבעות ועליה הארון נתון', ועתה שאלנו את פיהם ואמרו שהיא גבוהה מקרקעית הכיפה ג' קומות, ואנו רואין מבחוץ שעולים לכיפה במדרגות הרבה." כי בפסקה זו מפורש שהוא התייחס למקום שממערב למדרגות העולות לרמה כאילו הוא שטח העזרה, וכי ממנו עולים במדרגות הרבה אל מקום האבן שלכאורה היה אמור להיות גבוה רק שלוש אצבעות. ואף כאן כאשר הוא עוסק באדם שנכנס על כרחו פנימה מן הכותל המערבי, הוא קובע במפורש שאדם זה נמצא במקום נמוך לעומת מקום קודש-הקודשים שנמצא בין העכו"ם.

ז. גלות השכינה – ביאורי הרדב"ז על פי תורת הסוד

אחר כל הדברים האלה יש לשוב ועיין בשאלה מדוע באמת התייחד הכותל המערבי אשר לדעת הרדב"ז הוא עכ"פ אינו כותל קודש-הקודשים לעניין שכינה שלא זה ממנו, ולעניין זה שהוא לא נחרב. ולשאלה זו ניתן למצוא תשובה כאשר מעיינים בדברי הרדב"ז עצמו בספרים אחרים.

בספרו מצודת דוד על טעמי המצוות מצווה דש (מצוות שמירת המקדש),¹⁶ כתב:

מדות הבית וההיכל והאולם ובית קודש הקדשים, ארכו ורחבו ורומו, הכל בכוון גדול בסוד הבית העליון, "הפל פְּכָתָב" מאתו יתברך, אבל אין אנו משיגים סוד פרטי הדברים. ומכל מקום למדנו שהמקדש ז' מחיצות זו לפנים מזו, וכל אחד מקודש מחברו, ואלו הן:

א. הר הבית, ב. עזרת נשים, ג. עזרת ישראל, ד. עזרת כהנים, ה. אולם, ו. היכל, ז. בית קדש הקדשים. וכבר ידעת כי העולם הבנין הוא ז' מדרגות זו למעלה מזו. הא כיצד? הר הבית כולל כל הקדושות, כנגד הכלה הכלולה, שהיא כוללת כל מה שלמעלה ממנה, ובה ז' היכלות ידועים למשכילים כפי קבלתה מז' רקיעים עליונים. ועזרת נשים כנגד בית היחוד אשר שם חיבור חתן וכלה, והיא היסוד הנקרא צדיק יסוד עולם...

לצורך הסברת דבריו צריכים אנו לגעת במושגים הקבליים שבהם הוא משתמש, אך קודם לכן יש לציין כי מובן שלעניין מצווה זו שעוסקת בשמירת המקדש, הר הבית הוא בכלל המקדש. שהרי שנינו בתחילת מסכת מידות שחמישה מן השומרים ששמרו במקדש היו על שערי הר הבית, ועוד ארבעה שומרים על ארבע פינות הר הבית, ואם כן ברור שהשמירה בהר הבית אינה רק שמירה מבחוץ על העזרה, שלזה די בשמירה על שער העזרה, אלא מחמת קדושה בפועל של המקום עצמו.¹⁷

ויש לציין כי בנבואת יחזקאל מצינו התייחסות ישירה לקדושה שראה במראה הנבואה בהר עצמו, מחוץ לעזרה. שכן בנבואה שבה מתוארת גלות השכינה, בשלב ראשון נראית השכינה יוצאת מן המקדש ובתוך התיאור הזה יש מקום ייחודי להר הבית. שכן נאמר בעניין זה (יחזקאל י, ג-ה):

וְהַכְּרִימִים עִמָּדִים מִימֵין לְבֵית כְּבֹאֵ הָאֵישׁ [=האיש לבוש הבדים] וְהָעֲנָן מְלֵא אֶת הַחֲצֵר הַפְּנִימִית: וַיָּרֶם כְּבוֹד ה' מֵעַל הַכְּרוֹב עַל מִפְתַּן הַבַּיִת וַיִּמְלֵא הַבַּיִת אֶת הָעֲנָן

16. מהדורת זלאקווא תרכ"ב, דף מו ע"א, מהדורת ירושלים תשס"ד עמ' שו.

17. במשנת "עשר קדושות" בכלים, אמנם נזכרת קדושת הר הבית כאחת מעשר קדושות שהן זו מעל גבי זו, אך שם רק הוזכר שמחמת קדושה זו אסור למקצת מן הטמאים להיכנס לשם. וכאן הודיענו הרדב"ז כיצד מוגדרת קדושה זו במונחים קבליים.

וְהִחְצַר מְלָאָה אֶת נֶגַה כְּבוֹד ה': וְקוֹל כְּנָפֵי הַכְּרוּבִים נִשְׁמַע עַד הַחְצַר הַחִיצוֹנָה
כְּקוֹל אֶל-שֶׁ-דִּי בְּדַבְרוֹ.

החצר החיצונה היא הר הבית כפי שכתב רש"י במקום. ובפירוש החומש בתחילת ספר ויקרא כתב רש"י שהקול שיוצא מבין הכרובים לדבר עם משה, היה קול חזק אך היה נפסק בגבול אהל מועד. והוסיף כדוגמא לדבר את הנאמר ביחזקאל, וכתב: "כיוצא בו (יחזקאל י, ה): 'קול כנפי הכרובים נשמע עד החצר החיצונה', יכול (מפני) שהקול נמוך, תלמוד לומר (שם): 'כקול א-ל ש-די בדברו', אם כן למה נאמר: 'עד החצר החיצונה', שכיון שמגיע שם היה נפסק".

ואם כן ידענו מדברי יחזקאל שאת הבית עצמו מילא הענן, ואת החצר הפנימית מילא נוגה כבוד ה', ובחצר החיצונה נשמע קול כנפי הכרובים שהיה קול חזק, אך הוא היה נפסק בגבול הר הבית.

כאמור הרדב"ז בביאור טעם מצוות שמירת המקדש (הכוללת שמירה בחצר החיצונה, דהיינו בהר הבית), הגדיר את הבדלי הקדושה בין המקומות השונים בהר במונחים קבליים. ואשר על כן יש צורך להקדים ולהסביר בקיצור כמה מן המושגים הקבליים שבהם הוא השתמש.

תחילה יש להקדים כי מפורסם הדבר שהמקובלים מדברים על עשר ספירות, אך קיימת בחוגים רבים ההסתייגות מלעסוק בהגדרתן, וזאת בעיקר תחת הכותרת: "אין לנו עסק בנסתרות". ואף אנו במאמר זה נשתדל לגעת בדברים רק במעט הנצרך כדי להציג לדברי הרדב"ז בנדון דידן.

ועוד צריך לדעת (כפי שמפורסם למדי גם אצל מי שלא עוסק בנסתרות), שהספירות מתחלקות לשתי יחידות עיקריות, שלוש עליונות ושבע תחתונות. ואותן שבע תחתונות הן עיקר ההנהגה בעולם, והן נקראות: חסד גבורה תפארת נצח הוד יסוד ומלכות. (ואותן שבע תחתונות נדרשות מן הפסוק בדברי הימים (א' כט, יא): "לך ה' הגדולה והגבורה והתפארת והנצח וההוד, כי כל בשמים ובארץ,¹⁸ לך ה' הממלכה והמתנשא לכל לראש". וכאשר כתב הרדב"ז כאן: "ומכל מקום למדנו שהמקדש ז' מחיצות זו לפניו מזו, וכל אחד מקודש מחברו", כיוון להשוות בין שבע הספירות התחתונות לבין שבע מחיצות זו לפניו מזו שהיו במקדש, וכפי שמפורש בהמשך דבריו, וכדלהלן.

18. מידת היסוד לא נזכרת בפסוק הנ"ל בדברי הימים בשמה, אך היא מתוארת במילים "כי כל בשמים ובארץ", וכדברי המקובל רבי יצחק איזיק חבר בספרו מגן וצינה דף כד ע"ב שם כתב: "והזכיר התשיעית (=מתוך עשר ספירות) בתיבות: 'כי כל בשמים ובארץ', שבאמת היא העמוד המחבר שמים ובארץ".

אותן שבע ספירות תחתונות מתחלקות בפי המקובלים לשנים. שש מהן מתוארות בקבלה גם כאיש, ובדרך כלל הבטוי כלפי הופעה זו של השכינה היא בתואר: "זעיר אנפין" וכן: "מלכא קדישא". וכאן כינה הרדב"ז את אותה הופעה והנהגה א-להית בכינוי "חתן".

המידה השביעית (הנלמדת ממילות הפסוק: "לך ה' הממלכה"), היא ספירת המלכות, והיא נקראת גם: "המטרוניא", וכאן כינה הרדב"ז את אותה הופעה והנהגה א-להית בכינוי "כלה", וכתב אודותיה בהקשר זה של הקדושות שבמקדש: "הר הבית כולל כל הקדושות, כנגד הכלה הכלולה, שהיא כוללת כל מה שלמעלה ממנה, ובה ז' היכלות ידועים למשכילים כפי קבלתה מז' רקיעים עליונים".

תיאור זה של מידת המלכות ככלה כלולה הכוללת כל מה שלמעלה ממנה, אינו חידוש שחידש הרדב"ז בקשר להר הבית, אלא מושג קבלי ידוע ונפוץ. מידת המלכות היא אצל המקובלים: "שכינה תתאה", והיא ונשמת כנסת ישראל חד. הנהגת העולם התחתון היא דרך מידה זו, וכל העליות הרוחניות של כל באי עולם אינן אלא דרכה.

מדת המלכות נמשלה ללבנה, ומבין שבעת הרקיעים, היא זו השוכנת ברקיע התחתון. והיא אמנם התחתונה בין הספירות, אך כפי שכבר הוזכר, כל העליות של האנושות ושל כל אחד מבני העולם אינם אלא דרכה, כי הדרך לעליה אל כל הרקיעים שלמעלה ממנה עולה דרכה, וכלפינו היא הכוללת את הכל.

בציור מקומה של ספירת המלכות כספירה ששוכנת בהר הבית, מקבלת הקביעה שהמלכות כוללת את הכל משמעות כפולה, שכן הר הבית הגשמי הוא כמובן כולל את כל מה שפנימה ממנו, ועל כך כתב הרדב"ז כאן במפורש: "הר הבית כולל כל הקדושות, כנגד הכלה הכלולה, שהיא כוללת כל מה שלמעלה ממנה".

בזמן שישראל עושים רצונו של מקום, היא מתחברת עם דודה ("החתן") ובזמן הגלות ספירת המלכות מתפרדת מדודה. על מקומו (כביכול) של החיבור בין שכינה תתאה לבין מלכא קדישא כתב הרדב"ז כאן במפורש: "ועזרת נשים כנגד בית היחוד אשר שם חיבור חתן וכלה, והיא היסוד הנקרא צדיק יסוד עולם" (ואנו לא הבאנו את המשך דבריו אלא את המעט הנצרך להבנת הקביעה שלא זזה שכינה מכותל המערבי, וכדלהלן).

כאמור, ספירת המלכות נמשלה ללבנה, ומשום כך יש לה תקופה של מילוי ותקופה של חסרון. תקופת המילוי היא התקופה שבה ישראל עושים רצונו של מקום, ואז היא מתחברת עם דודה.

הרדב"ז בתחילת דבריו במצווה זו אמנם הזכיר את המדרש ששכינה במערב (ודבריו בעניין זה הובאו בלשונם לעיל בסוף סעיף ה), אך בהמשך הדיון במצוות השמירה, אחרי האזכור של הקדושות השונות שבשבע המחיצות שבמקדש והקשר שלהן לספירות העליונות, לא חזר הרדב"ז להזכיר כיצד מתקשר העניין לשכינה השורה במקום גם בזמן

הגלות. אבל באמת על אף הקיצור שבו נקט, בדברים אחרים שכתב נמצא המפתח גם להבנת העניין וכפי שיתבאר.

למעשה כל מי שמתבונן בסוגיית גלות השכינה, עומד בפני תמיהה, שהרי בדברי חז"ל אנו מוצאים במפורש כי עשר מסעות נסעה שכינה (ר"ה לא ע"א, ובכמה מדרשים): "מכפורת לכרוב, ומכרוב לכרוב ומכרוב למפתן, וממפתן לחצר, ומחצר למזבח, וממזבח לגג, ומגג לחומה, ומחומה לעיר, ומעיר להר, ומהר למדבר, וממדבר עלתה וישבה במקומה, שנאמר (הושע ה, טו): 'אלך אשובה אל מקומי'. ואת כולם למדו מן המקראות (חלק מן המקראות הם המקראות הנ"ל ביחזקאל). ולעומת זאת הכול מכירים את המדרש הקובע כי מעולם לא זזה שכינה מן הכותל המערבי, ולכאורה הדברים סותרים זה את זה.

אולם כאשר אנו מתבוננים בפסוקים העוסקים בגלות השכינה ביחזקאל לאור ההגדרות הקבליות של הרדב"ז, ניתן להבין במעט את פשר הסתירה.

בתיאור גלות השכינה בספר יחזקאל בפסוקים שהובאו לעיל, מתואר שלב אחד של המסע, ושם (בפסוק ד) נאמר: "וַיֵּרָם כְּבוֹד ה' מֵעַל הַכְּרוֹב עַל מִפְתַּן הַבַּיִת". ואחר כך (בפסוקים ט-יז) מתוארת המרכבה עם פני הכרובים (החיות) הפונים לארבע הרוחות, וכנפיהם ואופניהם. ושם בפסוק טו נאמר במפורש: "וַיֵּרְמוּ הַכְּרוֹבִים, הִיא הַחֲחִיָּה אֲשֶׁר רָאִיתִי בְּנֶהֱרַב כְּבָר". ובפסוקים יח-יט נאמר: "וַיֵּצֵא כְבוֹד ה' מֵעַל מִפְתַּן הַבַּיִת וַיַּעֲמֵד עַל הַכְּרוֹבִים. וַיֵּשְׂאוּ הַכְּרוֹבִים אֶת כְּנָפֵיהֶם וַיֵּרְמוּ מִן הָאָרֶץ לְעֵינֵי בְּצִאתָם, וְהָאוֹפָנִים לְעַמְתָּם, וַיַּעֲמֵד פֶּתַח שַׁעַר בַּיִת ה' הַקְּדָמוֹנִי וַיְכַבֹּד אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל עֲלֵיהֶם מִלְּמַעְלָה".

ואחר כך (יחזקאל יא פסוקים כב-כג) נאמר: "וַיֵּשְׂאוּ הַכְּרוֹבִים אֶת כְּנָפֵיהֶם וְהָאוֹפָנִים לְעַמְתָּם וַיְכַבֹּד אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל עֲלֵיהֶם מִלְּמַעְלָה. וַיַּעַל כְּבוֹד ה' מֵעַל תוֹךְ הָעִיר וַיַּעֲמֵד עַל הָהָר אֲשֶׁר מִקְדָּם לְעִיר".

כפי שנאמר במקראות אלו במפורש, המרכבה המתוארת בפרקים י-יא: "היא החיה אשר ראיתי בנהר כבר", כלומר המרכבה שאותה תיאר בפרק א של ספרו. ובאותו מראה אשר ראה בנהר כבר אחרי תיאור חיות המרכבה (יחזקאל א, כו) נאמר: "וממעל לרקיע אשר על ראשם כמראה אבן ספיר דמות כסא ועל דמות הכסא דמות כמראה אדם עליו מלמעלה". נמצא כי כבוד ה' אשר יצא מן הבית כפי שמבואר ביחזקאל י, מתואר בפרק א כמראה אדם.

ניתן אם כן לומר כי השכינה אשר גלתה ונסעה כביכול בעשר מסעות, היא ההופעה האלהית הנקראת בפי המקובלים: "מלכא קדישא" או מה שמכונה כאן גם בשם "חתן", שהוא כלול על פי ההגדרות הקבליות בשש מתוך שבע ספירות תחתונות.

על פי זה ניתן להבין כי המלכות שהיא שכינה תתאה אכן לא גלתה ממקומה והיא שוכנת גם אחר החורבן בהר הבית שהוא מקומה (ולא בעזרה או בקודש-הקודשים). ואם

כן מאמר הזוהר (שמות, פרשת משפטים, דף קטז ע"א): "דשכינתא תתאה כותל מערבי דיורא (דיליה) [דילה]", עוסק בהכרח בהר הבית, שהרי הר הבית הוא המקום של ספירת המלכות.

ואמנם הרדב"ז כאן לא התייחס לכותל המערבי של הר הבית (או לציודו המערבי של הר הבית), וקבע כי הר הבית כולו הוא מקום ספירת המלכות, אך על פי דבריו במקום אחר מתבאר גם עניין זה.

הרדב"ז בביאורו לשיר השירים הנקרא מגדל דוד (שהוא ביאור על דרך הקבלה), כתב על הפסוק "הנה זה עומד אחר כותלנו" (ש"ה"ש ב, ט):

אם ידעת ציור האילן הקדוש [=סדרי ההנהגה העליונה ב' ספירות], תבין כי אין בְּיָנָה [= בין המלכות] לבין דודה, אלא כותל אחד, והיא 'היסוד', והיא 'בית המנוחה' אשר זכרנו למעלה. גם המדה בעצמה [=מידת המלכות] נקראת 'כותל מערבי', ושכינה לא זזה מכותל מערבי.

וכן אמרו במדרש: 'אחר כותלנו' – זה כותל מערבי של בית המקדש, למה? שנשבע לו הקב"ה שלא יחרב לעולם, ושער הכהן ושער חולדה לא חרבו לעולם, עד שיחדשם הקב"ה.¹⁹ עד כאן. ומפני השבועה זו לא נופל כותל מערבי כשאר כותלים, ועדיין הוא קיים.

ולכאורה יש סתירה בין הנאמר כאן, לבין הנאמר במצודת דוד המובא לעיל, שם נקבע במפורש כי נקודת החיבור בין הכלה לבין החתן היא בעזרת הנשים (כלומר ממזרח לעזרה), ומן הדברים כאן נראה שנקודת החיבור היא הכותל המערבי. אולם כאשר נדקדק בדברים נוכל להבין שבתיאור שבספר מצודת דוד במצוות שמירת המקדש, דיבר על המצב השלם שבו הדוד נמצא במקומו, ואז גם המלכות (שנמשלה ללבנה) היא במילואה, ומובן שהיא מסובבת את הר הבית מכל צד. אבל בתקופת הגלות שכינה נסעה בעשרה מסעות, ואף המלכות שנמשלה ללבנה מתמעטת, ואז היא כביכול רק במקום אחד שממנו לו זזה, וכפי שמתבאר מן המקורות האחרים, מקום זה הוא דווקא בצד המערבי או בכותל המערבי של הר הבית.²⁰

19. בכל המקורות המדרשיים בהם מוזכר הכותל המערבי (ראה לעיל הע' 3) לא נזכרו שער הכהן ושער חולדה, זולתי בנוסח הדפוס של שיר השירים רבה. ויש מי שהראה שגם בכתבי היד מצינו הוספה זו כתוספת שנכתבה בצד הגליון, או שנשמט לגמרי (ראה הירשמן, תרביץ נה תשמ"ו עמ' 218–227). גם שאר הנוסח שברדב"ז מתאים לנוסח שיר השירים רבה בו לו מוזכר בגוף המדרש ששכינה במערב, וכפי שצוין לעיל בהע' הנ"ל. ויש גם שינוי קל בהעתקה, כי במדרש הנוסח הוא: "שאינו חרב לעולם" וכאן בפנים: "שלא יחרב לעולם).

20. ואפשר שלדעת רבי שמואל בר נחמן במדרש שמות רבה ומקבילותיו המובאים לעיל, אשר דעתו נראית כחולקת על ההנחה ששכינה לא זזה מכותל המערבי, אכן בזמן הגלות נמשלה ספירת המלכות

ואמנם הרדב"ז כאן מתייחס גם לרעיה וגם לדוד כמי שנפגשים במערב (ולא בעזרת נשים) וכפי שכתב: "כי אין בינה לבין דודה אלא כותל אחד". אבל האמת היא שהדרשה של חז"ל אודות השכינה שלא זזה מן הכותל המערבי, היא דרשה שנדרשת על המקרא "דומה דודי לצבי" (שבהמשכו נאמר "הנה זה עומד אחר כתלנו"). ובמדרשים השונים שבהם מועתקת דרשה זו נאמר: "דומה דודי לצבי מה הצבי הזה נגלה וחוזר ונכסה כך גואל הראשון נגלה ונכסה ר' ברכיה בשם רבי לוי אמר כגואל הראשון כך גואל האחרון הגואל הראשון זה משה נגלה להם וחזר ונכסה מהם... אף גואל האחרון נגלה להם וחוזר ונכסה מהם". ובהמשכו ובהקשר זה נמצאת הדרשה על הפסוק הנה זה עומד אחר כתלנו, שלא זזה שכינה מן הכותל המערבי.

דרשה זו היא אחת משלוש דרשות שונות על הפסוק דומה דודי לצבי. יש שם דרשה הקושרת את הכותל דווקא לסיני, וכלשון המדרש: "הנה זה עומד אחר כתלנו זה מדבר סיני", והצבי הנגלה ונכסה הוא הקב"ה שנגלה להם במצרים ועל הים ובהר סיני. וגם יש שם דרשה שעל פיה הכותל הוא כותל בתי כנסיות, והקב"ה הדומה לצבי מדלג מבית כנסת לבית כנסת כדי לברך את הציבור בשעת ברכת כוהנים.

כאמור, הדרשה הקובעת שלא זזה שכינה מן הכותל המערבי (הדרשה השלישית), עוסקת במפורש בהופעת הגואל, שנכסה ונגלה ונכסה עד לגאולה השלמה. ולפי זה מבואר כי בתחילת הגאולה העתידה, החתן נגלה לכלה במקומה שהוא בכותל המערבי, ועל זה כתב הרדב"ז "כי אין בינה לבין דודה אלא כותל אחד".

ועדיין יש צורך לבאר מדוע מקומה של השכינה בזמן הגלות הוא דווקא בכותל המערבי של בית הר הבית. ואמנם לשיטת הרדב"ז שמדבריו במקום אחר מוכח שלדעתו הכותל המערבי של הר הבית מתלכד עם הכותל המערבי של העזרה,²¹ ולפי שיטה זו מובן היטב מדוע דווקא על כותל זה נאמר: "כי אין בינה לבין דודה אלא כותל אחד". אלא שכפי שצוין לעיל, הרדב"ז עצמו גם הזכיר בהקשר זה את דברי חז"ל ששכינה במערב, ונימוק זה בפשטות אינו קשור להתלכדות הכותל המערבי של העזרה עם כותל הר הבית, אלא לכיוון מערב שאליו משתחוים הכוכבים.

אך כאן המקום לשוב למקור הקביעה ששכינה במערב, ולהתבונן בו מחדש. כי בגמרא בב"ב כה ע"א אמנם מופיעה בתחילה דרשתו של ריב"ל שלמד זאת מן הפסוק "וצבא השמים

ללבנה בזמן המולד ממש (ההסתר הגמור), שאז אינה נראית כלל. ומכל מקום מכותל מערב של עולם העליון לא זזה, וכדברי הרדב"ז לעיל בסעיף ה, וכפי שיבואר לקמן בעניין המושג "שכינה במערב". (ואפשר עוד שעל דרך זו לדעת רבי שמואל בר נחמן הדבר משתנה עם העת, ובסמוך לחורבן ממש הייתה שכינה בהעלם גמור, ובמחשכים הושיבני כמתי עולם [איכה ג' ו] אך אחר כך הייתה בהר הבית במצב חסר בתהליך ההולך ומתחדש כלבנה עצמה, אלא שברדב"ז עצמו אין סמך למהלך שכזה).
21. ראה מעלין בקודש גליון ל עמ' 79 ועוד.

לך משתחווים", וכפי שהתבאר באריכות לעיל בסעיפים ג-ד, אולם בגמרא שם מופיע עוד מקור להנחה זו, וכך נאמר שם: "ורבי אבהו אמר: שכינה במערב, דא"ר אבהו: מאי אוריה? 'אור י-ה'. וכתב שם רש"י: "אוריה – אני שמעתי כך קורין למערב בלשון פרסי, ול"נ שכך קורין למזרח בלשון לעז והיינו דקאמר אור י-ה שהשכינה במערב ופניו למזרח נמצא המזרח אורו". ובתוספות שם כתבו: "אוריה – לשון שפירש הקונטרס דאוריה מערב נראה לר"ת ולר"ח עיקר." ובדרכים אלו הלכו רבים ממפרשי הפשט. וצ"ע כיצד על סמך מילה בלעז הגיע רבי אבהו למסקנה ששכינה במערב, וסבר שמשום כך צריך להתפלל לכיוון זה.²² וכמדומה שרבי אבהו סבר שהמילה במקורה הייתה בלשון הקודש, וכשהתבלבלו הלשונות במגדל בבל, נדדה מילה זו לאחת השפות הלועזיות, ועדיין צ"ע. ונראה שגם רבי אבהו הסתמך בעיקר על המקרא: "וצבא השמים לך משתחווים", אלא שהוא גם הביא לכך סמך ממה שהתפשט הדבר בשפה הלועזית אשר בה נקרא המערב "אוריה" ובזה גם רצה להעביר איזה מסר שקשור לפיענוח של מילה זו.

מסר זה הקשור לפיענוח מילה זו, נמצא בספר אדיר במרום לרמח"ל,²³ אשר קבע כי אור י-ה שהוזכר בדברי רבי אבהו, הוא אור גן עדן. (וזאת תוך הנחה שגן עדן במערב²⁴).

---

22. וגם קשה להבין כיצד נקודה זו לא התפרשה על ידי המפרשים. וכבר העיר הגרמ"כ ב'תורה שלימה' (חלק שמיני, עמ' רמט) כי מדובר במאמר תמוה שלכאורה אין לו שום פירוש.

23. מהדורת ורשה תרמ"ו דף יד ע"א ואילך. מהדורת ירושלים תשנ"ה עמ' מא ואילך.

24. לפי פשוטו של מקרא בבראשית ג כ"ד, גן עדן הוא ממערב לעולם. שהרי נאמר שם שאדם גורש מגן עדן, ובמזרח גן עדן הוצבו הכרובים ולהט החרב המתהפכת למנוע ממנו חזרה לגן. וכן קין ישב בארץ נוד 'קדמת עדן' (בראשית ד ט"ז), ואם כן גן עדן במערבו, (ואמנם בבראשית ב ח' נאמר: "ויטע ה' א-להים גן בעדן מקדם", ויש מקום לחשוב שהגן נטוע במזרח העולם, אך באמת לא כתוב שם "בקדם", ובאונקלוס תרגם "מלקדמין" וכן בעוד מפרשים). אבל מדברי הגמרא בב"ב פ"ד ע"א נראה בפשטות שגן עדן במזרח, כי שם התבאר שהשמש מאדימה בבוקר ובערב, מפני שבבוקר היא חולפת על פני הוורדים של גן עדן, ובערב היא חולפת על פתח הגהינום. ואמנם שם נאמר: "אי נמי איפכא" אך הרשב"ם הניח שגם לדעה זו מקום גן עדן הוא במזרח, וכתב: "איפכא – בצפרא סמקא משום דעומדת במזרח ומאירה החמה כנגדה במערב ומאדמת מכח גיהנם שבמערב". והוא שם הסתמך על הפסוק המזכיר את נטיעת הגן "מקדם" כאסמכתא לכך שגן עדן הוא במזרח. ובתוספות בב"ב שם הביאו את דברי המדרש בבראשית רבה ממנו עולה בפשטות שגן עדן במערב, וכתבו: "זהא דאמר בבראשית רבה בפ"כ שרוח מזרחית קולטת, היא קלטה אדם הראשון כדכתיב (שם ג) ויגרש את האדם וישכן מקדם לגן עדן וגו', קלטה קין כדכתיב וישב בארץ נוד קדמת עדן, משמע דאדם הראשון וקין במזרחו של עולם היו ושם אנו עומדים אם כן גן עדן היה במערב העולם. צריך לומר ד'מזרח' דקרא, היינו קדם של עולם שאצל גן עדן, והיינו 'קדמת עדן' קדם העולם שאצל גן עדן. והא דאמר בב"ב שרוח מזרחית קולטת, היינו רוח מזרחית של עולם ולא של גן עדן". אבל תוספות בבכורות נה ע"ב צידדו בדעה שגן עדן במערב, וכפשטות הדברים בבראשית רבה. והם כתבו שגם מן הסוגיא הנ"ל בב"ב אין להוכיח שגן עדן במזרח כי ניתן לבארה הפוך לחלוטין מביאור הרשב"ם שם. ולדעה ראשונה שם כשהחמה במזרח היא מאדימה מכוח הוורדים של גן עדן שכנגדה במערב, וכשהיא במערב היא

ומקום זה כפי שעולה מדבריו שם הוא גם הנקרא "שדה", וכן (בצורה הארמית): "חקל", והוא מקום הנוקבא, כלומר ספירת המלכות, שהיא גם מכונה במקורות שונים בשם "חקל תפוחין" (והא שם האריך בעניין השדה והנוקבא שבאותה רוח שנקראת אוריה).

בקשר לזה יש להזכיר את דברי הזוהר באידרא זוטא קדישא (זהר ח"ג פרשת האזינו דף רפח ע"ב) שם מדובר על חשיבות שלוש סעודות בשבת. ושם מוזכר כי סעודה ראשונה בשבת (כלומר סעודת ליל שבת) היא סעודת המטרוניתא. ועל פי זה תיקן האר"י את התיקון לסעודת ליל שבת, אשר בפתיחתו נאמר: "דא היא סעודתא דחקל תפוחין" (ובהמשך הפיט שם מדובר במפורש על הכלה). ועל פי הנאמר כאן, מובן היטב מנהג האר"י (שו"ע האר"י קבלת שבת סי' ג) שקבע: "קבלת שבת תצא לשדה בסוד חקל תפוחין קדישין. כי תרגום של שדה - חקל. והנה קבלת שבת בשדה. וצריך להיות מעומד ופניו למערב". הנה כי כן קבלת פני המטרוניתא היא במעומד כאשר הפנים הם לצד מערב²⁵ כי כאמור עליה נאמר כי שכינה בצד מערב.

וכבר הזכרנו לעיל את דברי הרדב"ז בתשובה, בה כתב כי שכינה במערב היינו במערב העולם. כלומר בגן עדן התחתון שהוא כאמור במערב העולם, והוא אם כן מכוון כנגד הכותל המערבי (החיצוני) של הר הבית (וכאן יהיה פירוש המילה "מכוון" בדרך של משל גשמי, בשימוש שונה ממה שתואר לעיל, כי "מכוון" יכול להיות גם מכוון בצורה אופקית (וכעין

מאדימה מכוח הגהנום שכנגדה במזרח. אי נמי איפכא שכשהיא במערב היא מאדימה מכוח וורדי גן עדן הסמוכים לה. ונראה שלדעת המקובלים פירוש זה עיקר.

25. מנהג רבים מבני עדות המזרח לצאת בקבלת שבת אל מחוץ לבית הכנסת, ופניהם למערב. ומנהג האשכנזים לפנות לכיוון מערב באמירת "בואי בשלום עטרת בעלה". ובארצות רבות שבהן מתפללים לכיוון מזרח, המערב הוא בכיוון הפוך מכיוון התפילה, אבל אנשי צפת מתפללים לכיוון ירושלים כלומר לכיוון דרום, ומכל מקום באמירת "בואי בשלום" הם פונים כראוי למערב, ולא לצפון (כך גם אשכנזים וגם יוצאי עדות המזרח), וכן מדקדקים יודעי חן בכל מקום. אבל רבים טועים ופונים לאחוריהם גם אם הם מתגוררים מצפון או מדרום לירושלים, וזו טעות גמורה. ויש שסברו מדעתם שהטעם של אותה פנייה הוא כמקבל פני אורח שפניו אל הפתח, אך כאמור זו טעות הנובעת מאי הכרה של מקור המנהג. ויש שסברו שמקור המנהג קשור לכך שבאותה שעה בקבלת שבת נכנסים האבלים לבית הכנסת והציבור מנחם אותם, וטעם זה הוא ודאי חסר טעם, וכבר תקף את הדברים הגאון הגדול ר' משה פיינשטיין שאמנם כפי הנראה לא הכיר את המקורות הקבליים, ומכל מקום כיוון להלכה, וכתב (אגרות משה או"ח ח"ג סי' מה): "ובדבר הפיכת הפנים בשעת אמירת בואי בשלום, הנה ברובא דרובא בתי כנסיות שהיו במדינותינו היה הפתח במערב ולא היה סתירה למעשה, ולכן יש שאמרו שהכוונה היתה למערב משום שהשכינה במערב, ואף שהיציאה היא לכבוד השבת, אולי מכיון שאמרינן "ביום השביעי התעלה וישב על כסא כבודו" שקאי על השבת, א"כ גם היא במקום השכינה שהוא במערב. ויש שבשביל זה דהוא לשבת, דלא מצינו מעלת מערב, לכן הוא להפוך לפתח. והטעם בשביל האבלים אינו כלום. ואם נמצא שהפתח אינו בצד מערב מסתבר לע"ד להפוך למערב. ואיך שעושים כיון שהכוונה לכבוד השבת-קודש הוא טוב, אף שלע"ד אין ענין פתח שום טעם אם לא מטעם דנראה כמתכוונים לצאת".

קדושת הכותל המערבי במשנת הרדב"ז

מה שנמצא במשנה בסוף ברכות שלא יקל אדם ראשו כנגד שער המזרח, מפני שהוא מכוון כנגד קודש-הקודשים).

ועל פי זה מובן שכאשר בזמן הגלות פנה הדוד והלך לו, ואף המלכות שמקומה הוא הר הבית, אינה במילואה אלא בצד אחד, מובן שהצד הראוי לה בהר הבית הוא המכוון כנגד אויר גן עדן במערב העולם, שהוא מקום ספירת המלכות.

ויהי רצון שנזכה במהרה ליחוד קודשא בריך הוא ושכינתיה.

נספח: הכותל המערבי שעליו מדובר באיכה רבתי

רוב המדרשים שעוסקים בכך שהכותל המערבי לא חרב ושכינה לא זזה ממנו, מתארים אותו בצורה סתמית במילים: "כותל מערבי של בית המקדש", וזה יוצר ספק בשאלה האם מדובר בכותל קודש-הקודשים או בכותל הבניין כולו (כלומר בכותל החיצוני שממערב לקודש-הקודשים וממערב לתאים המערביים), או שמא מדובר בכותל העזרה, או שמא מדובר בחומת הר הבית. ובכל אלו הדקדוק במילים בלבד אינו יכול לתת בידינו אפשרות להגיע להכרעה מוחלטת.²⁶

אבל קיים מדרש אחד שאינו עוסק במדרש הפסוקים, אלא נותן תיאור של המלחמה על ירושלים והמקדש, ובתוך התיאור הוא גם עוסק בכותל שלא חרב, ומדקדוק בדברים ניתן באמת ללמוד על המציאות שעליה דיברו המדרשים.

מדרש זה הוא מדרש איכה רבתי (פרשה א), וקיימות שתי גירסאות במדרש. גירסא אחת היא גירסת הדפוסים, והאחרת היא גירסא על פי כתב יד (והיא נקראת מהדורת בובר). ויש חשיבות רבה להשוואה בין הגירסאות וכדלהלן.

במהדורת הדפוסים מופיע תחילה קטע שבו מתואר ויכוח שנערך לפני הקיסר אודות הצורך להחריב את העיר והמקדש. רבי יוחנן בן זכאי מנסה לשכנע את הקיסר כי די לו בזה שהוא יהרוג את מי שצריך להרוג, מבלי להחריב את העיר. אך לעומתו דוכס ערביא אשר שמו הוא "פנגר" משכנע את הקיסר להחריב את העיר.

לאחר מכן אמר אספסיאנוס לרבי יוחנן בן זכאי שישאל ממנו משאלה והוא ימלא אותה, ורבי יוחנן בן זכאי אמר לו: "בעי אנא דתירפי לפילי²⁷ מערבאה דהיא אזלא ללוד, דכל בר דנפיק עד ארבעה שעין יהא לשיזבא". כלומר, מבקש אני שתרפה (תשאיר חופשי) את שערי המערב, שהיא (הדרך היוצאת משם) הולכת ללוד (שהיא גם הדרך שממנה מגיעים ליבנה), כך שכל מי שיצא עד ארבע שעות, יינצל.

26. הרמב"ם בפירושו למשנה במסכת ר"ה פ"ד משנה א כתב: "כבר ביארנו לך כמה פעמים כי **מקדש נקראת ירושלים כולה**. ומדינה, שאר ארץ ישראל". ואם כן לא רק הר הבית ומה שפנימה ממנו נקרא מקדש, אלא לעיתים העיר כולה נקראת מקדש. אלא שלזה אין שייכות לנדון דידן, כי המונח "מקדש" בנוגע לירושלים, הוא דווקא בניגוד למונח "מדינה", אבל לא זכור לי מקרה שבו העיר נקראת באופן סתמי בשם מקדש, ובוודאי לא "בית המקדש", ומובן שלא על חומת ירושלים נאמר שמעולם לא זזה שכינה מן הכותל המערבי של בית המקדש.

27. פילי הוא שער (או שערים). מקורו במילה היוונית פילון. המילה פילי במשמעות זו נמצאת עשרות פעמים במדרשים ארץ ישראלים ובתלמוד ירושלמי. פעמים אחדות נמצאת המילה בצורתה המקורית "פילון". (ובתוספתא דאהלות פי"ח הל' י"ג, נזכר: טטרפלין, שפירושו "ארבעה שערים" ומדובר במערכת מוכרת בכיכר המרכזית במקום שבו חוצים זה את זה רחוב אורכי ראשי ורחוב רוחבי ראשית באדריכלות הרומית).

אחר כך כאשר כבש הקיסר את העיר שאל אותו האם יש לו אדם שהוא אוהב אותו כדי שיביאוהו לקיסר ויעזרו לו, והוא הזכיר את רבי צדוק, ושלח את רבי אליעזר ואת רבי יהושע להביא את רבי צדוק ולהוציאו מתוך העיר. ולרגל מצבו החלש מחמת התעניות, היה גם צורך לתת לו טיפול רפואי מתאים על מנת שיבריא.

קטע זה (בגרסת הדפוס) פותח במילים הארמיות: "מן דכבשה", כלומר כאשר כבש אותה (את העיר).²⁸ אחר כך חוזר המדרש ומספר על מה שאירע אחרי כיבוש העיר, וגם קטע זה פותח המדרש (בנוסח הדפוסים) במילים: "מן דכבשה". וכך נאמר שם:

מן דכבשה פליג ארבע טכסייא לארבעה דוכסייא, וסליק פילי מערבאה לפנגר, וגזרו מן שמיא דלא יחרב לעולם למה ששכינה במערב, אינון אחרובו דידהון, הוא לא אחריב דידיה.

בתחילת הקטע נאמר כי כאשר כבש את העיר, "פליג ארבע טכסייא לארבעה דוכסייא, וסליק פילי מערבאה לפנגר". כלומר הקיסר חילק את "ארבע טכסייא" לארבעת הדוכסים, ועלה השער (או השערים) שבמערב, בחלקו של פנגר.

על פי העניין ניתן להבין כי "ארבע טכסייא" הן ארבע פלוגות או ארבעה גדודים. מילה זו מוכרת לציבור המקפיד ללמוד בכל שבוע שנים מקרא ואחד תרגום, מתרגום אונקלוס לפרשות במדבר ובהעלותך, אשר בהן "דגל" שבתורה הוא בתרגום אונקלוס: "טיקס". וכך במדבר (ב, ב): איש על דגלו, מתורגם: "גבר על טקסיה", ושם בפסוק שאחריו (ג): "דגל מחנה יהודה" מתורגם: "טיקס משרית יהודה". מילה זו גזורה בלי ספק מן המילה היוונית *τάξις* (טכסיס) שפירושה המדויק קשור למילה סדר, והיא אכן משמשת ככינוי לפלוגה וכיו"ב.

אחרי חלוקה זו עלה השער המערבי בחלקו של פנגר. ההקשר התחבירי תמוה במעט, כי כאשר מסופר שארבע פלוגות התחלקו לארבעה דוכסים, היה מקום לכתוב כי פלוגה זאת וזאת עלתה בגורלו של דוכס פלוני, בעוד אשר השאלה מה הוא שדה הקרב שעלה בגורל אותה פלוגה, אינו נראה כהמשך טבעי למשפט הקודם.

על כל פנים אחרי הקביעה שהשער המערבי עלה בחלקו של פנגר נאמר שם: "וגזרו מן שמיא דלא יחרב לעולם למה ששכינה במערב", וכאן באמת יש תמיהה, כי בשום מקום לא מוזכר עניין זה של שכינה במערב בהקשר לאיזה שער.

---

28. "כבשה" היא צורת נקבה, ממנה ניתן להסיק כי מדובר על כיבוש העיר, וכך גם מובן מן הסיפור עצמו, כי כפי שמסופר שם, רבי אליעזר ורבי יהושע שמצאו את רבי צדוק בשער המדינה. הצורה "מן דכבשה" היא כפי הנראה איזו צורה ארמית שדומה למילה עברית בסגנון לשון המשנה, שצורתה: "משכבשה", אם כי בדרך כלל המילה "מן" כציון זמן אינה באה לפני פועל בצורת עבר, אלא לפני דבר מה שקשור לזמן כמו: "מן יומא הדין".

בהמשך מסופר שם אודות הדוכסים כי: "איננו אחרובו דידהון, הוא לא אחריב דידיה", כלומר הם (שלושת הדוכסים) החריבו את חלקם, והוא (פנגר) לא החריב את חלקו.²⁹

בנוסח כתב היד בתחילה, בקטע הוויכוח שנערך לפני אספסיאנוס, אין הבדלים משמעותיים לעומת נוסח הדפוס, פרט לזה ששמו של דוכס ערביא שם הוא "אמגר" ולא "פנגר". ובבקשה אודות "פילי מעריבתא" מוזכר שהיא תהיה פתוחה עד שלוש שעות, (ולא עד ארבע שעות כבנוסח הדפוס).

סיפור הבקשה אודות הצלת רבי צדוק מופיע גם כן בשינויים קלים (בכתב היד התיאור כולל יותר פרטים), וגם הפתיחה אינה "מן דכבשוה" אלא "כי אתא מכבשינוה" שפירושו "כאשר הגיע לכבוש אותם" (כפי הנראה כשהתחיל להיכנס עם צבאו לעיר), וגם לזה אין כל כך משמעות. ואולם ההבדל הגדול בין שתי הנוסחאות נוגע לדוכסים ולכותל המערבי.

בנוסח כתב היד כתוב:

כד כבשוה פלג ארבעתי שורייא טיקסיא לארבעתי דוכסיא, אתא טיקסא מערבאה לאמגר, וגזרון מן שמיא שאין כותל מערבי חרב לעולם, וחרבון תלת דוכסיא חולקיהון, ואמגר לא חרב חולקיה.

צורת הפתיחה: "כד כבשוה" היא מבחינה דקדוקית הצורה המדויקת לציון זמן של אירוע, ופירוש הדברים הוא "כאשר כבשוה". ("כד" הוא תרגום של "כאשר").

ובאשר לדבר שאותו חלקו הדוכסים, עליו נאמר שם שחלקו "ארבעתי שוריא טיקסיא" לארבעת הדוכסים. המילה "שוריא" היא מילה ארמית ידועה, שפירושה חומה, כלומר חילקו ארבע חומות לארבעה דוכסים.

ומכאן יש להסיק שהמילה "טיקסיא" היא המילה היוונית τεῖχος (טיקוס) שאינה אלא חומה (או כותל), וכפי שהעיר המהדיר של מהדורת כתב היד, והוא גם ציטט בהערותיו שם את דברי הערוך בערך "טקס" (ג) שם כתוב במפורש:

טקס – (במגלת איכה היו צריה לראש) מן דכבשה פליג ארבע טיקסיא לארבע דוכסיא, פי' כתלים של בית המקדש.
ס"א ארבע שוריא פי' חומות מלשון 'ושוריא שכלילו' (עזרא ד, יב).

אם כן ארבעה דוכסים נחלקו לארבע חומות. ועל פי זה מובן מאוד ההמשך בו מסופר כי: "אתא טיקסא מערבאה לאמגר", כומר הכותל המערבי (מבין ארבעת הכתלים) עלה בחלקו

29. ובהמשך מסופר כי הקיסר קרא לו ושאלו לפשר מעשיו, והוא אמר שעשה זאת לכבוד הקיסר, כדי שהדורות הבאים ידעו מה רבה הייתה גבורתו של הקיסר שגבר על מבנה אדיר שכזה, ושם גם מסופר מה היה עונשו ומה עלה בגורלו של פנגר, ואין זה מעניין המאמר.

של אמגר. ועל כך מפורש שם בהמשך: "וגזרון מן שמיא שאין כותל מערבי חרב לעולם", ושאר הדוכסים החריבו את חלקם והוא לא החריב את קטע החומה שנפל בגורלו.³⁰

התבוננות בשנויי הנוסחאות מצביעה על כך שהנוסח המקורי השתמר במדויק בכתב היד והוא אכן דומה לנוסח שהיה ביד הערוך. אך כפי הנראה פירוש המילה טכוס במשמעות של חומה נשכח כאשר בארץ ישראל הפסיקו להשתמש בשפה היוונית (בעיקר עם עליית האיסלם), ומכאן התפתחה מערכת השינויים שהולידה בסופו של דבר את נוסחת הדפוסים.

בנוסח כתב היד הוספה המילה "שורייא" (על פי הערוך היו בזמנו נוסחאות שכתוב בהן רק שורייא, והיו ספרים שהיה כתב בהן טקסיא), ויש ידיים להשערה שהמילה שורייא הוספה כדי לסייע למי שלא מכיר את המילה היוונית טקוס (אולי בשלב ראשון כהערת שוליים שבסופו של דבר הזדחלה על ידי מעתיקים לגוף המדרש).

בנסיבות אלו נראה שאחד המעתיקים שהכיר את המילה טיקס שבתרגום אונקלוס, הניח שלכך גם כיוון המדרש, ומכיוון שכך שוב לא יכול היה לקיים את הגירסא: "אתא טיקסא מערבאה לאמגר (או לפנגר)", כי לפלוגות אין תואר ששייך לכיוון, שהרי הן נמצאות בתנועה ותוקפות את האוייב ברוח הרצויה מבלי קשר לכיוון שלה. ואשר על כן "תיקן" וכתב: "וסליק פילי מערבאה לפנגר", בזכרו כי בקטע קודם ביקש רבי יוחנן בן זכאי מן הקיסר: "בעי אנא דתירפי לפילי מערבאה", וכאילו ביקש: "דתרפי", כלומר שתרפה מן השער ולא תחריב אותו, אף כי באמת "תרפי" האמור שם אינו אלא בקשה שיניח את השער פתוח ויאפשר לאנשים למלט נפשם מן העיר בדרכם לאזור לוד. וככה יצא הפיל הזה.

מובן כי הצבא שכבש את העיר ורצה להגיע לבית המקדש, נתקל תחילה בחומות הר הבית, ומכאן שהחומות שעליהן מדובר במדרש זה אינן אלא חומות הר הבית,³¹ וכפי שניסח את הדבר במפורש רבי אלעזר הקלירי אשר בקינה 'זכור את אשר עש צר' שילב הן את האמור באיכה רבתי (זאת בשלוש השורות הראשונות כאן) והן את שיר השירים רבה (בשורת הסיום) וכתב:

על פתח הר הבית החל לבוא,
ביד ארבעה ראשי טפסריו להחריבו,
על צד מערבי לזכר השריד בו,
וצג אחר כחלנו ולא רב ריבו.

30. וכפי שמסופר גם בנוסח הדפוסים הנימוק שלו היה משם האדרת שם המלך, ובפרטים אלו אין הבדל בין הנוסחים.

31. [הערת מערכת: בעניין זה ראו גם מאמרו של הרב אברהם כהנא: 'הכותל המערבי שלא זזה ממנו שכינה - היכן הוא?', במעלין בקודש גיליון לז עמ' 127; וכן מאמרו של הרב עידוא אלבה בגיליון זה.]

ומן הדברים עולה בבירור שהחומות עליהם דיבר המדרש, אינן אלא חומות המתחם המוגדל של הר הבית (כלומר חומות חרם א-שריף), שהרי דיבר כאן על המלחמה, ולעניין זה בפשטות אין משמעות לשאלה האם קטע מסוים של המתחם שייך דווקא לחמש מאות האמה המקודשות או לא.

אלא שקביעה זו מדוקדקת רק כאשר אנו מדברים על הדבר מנקודת המבט של הקיסר ודוכסיו, אך מאידך ברור בעליל שכאשר דיברו חז"ל על כך שהכותל המערבי "של בית המקדש" לא חרב כי הקב"ה נשבע לו שלא יחרב כי שכינה במערב, וכי שכינה לא זה מממנו, אי אפשר להעלות על הדעת שדיברו על כותל שאינו תוחם את המקדש או הר הבית המקודש. נמצאנו למדים שהכותל המערבי שהיה קיים בזמן החורבן ונפל בחלקו של דוכס ערביא (פנגר, או אמגר) אשר ביקש לשמר אותו כדי להאדיר את שם הקיסר, הוא עצמו הכותל שתחם את ההר מכיוון מערב והוא סוף הר הבית המקודש.

ואם ישאל השואל כיצד ניתן לייחס את דברי המדרש לכתלים העומדים היום, כאשר במדרש מפורש ששלושה דוכסים החרבו את הכתלים שעליהם הופקדו, ואנו רואים היום את המתחם כולו מוקף בארבעה כתלים, נשיב לו לשואל כי הוא אמנם רואה אך אינו יודע מה הוא רואה.

בכותל המזרחי הקיים שאורכו כ-467 מטר (יש הבדלים קלים במידות האורך אצל חוקרים שונים), שרדו אצל הפינה הצפונית שלו נדבכים עתיקים לאורך 174 מטר בלבד, (זה כולל את מבנה שערי הרחמים, ומעט דרומה ממנו). ואצל הפינה הדרומית של כותל זה נשתיירו בערך 62 מטר של נדבכים עתיקים, כך שניתן לומר כי הכותל שהיה בזמן החורבן אכן חרב. ואם נרצה להביא בחשבון רק את חמש מאות האמה שתחמו את ההר המקודש, נוכל לומר כי אצל הדרום לא נשתייר כלום, ואצל הקרן המזרחית צפונית נשארו עשרות מטרים בודדים.

הכותל הדרומי נראה למראית עין כותל עם שרידים רצופים לכל אורכו. אלא שכידוע כולו גובל בשטח שהוא מדרום לשטח חמש מאות האמה המקודשות, ולכאורה די לנו בזה כדי להסביר שמכותלי המקדש לא נשאר אלא כותל אחד, בעוד אשר הכותל של התחום המקודש שהיה צפונה מן הכותל הקיים בכשמונים מטר (בתוך שטח חרם א-שריף), אכן חרב לגמרי.

ואולם תשובה זו אולי מספקת כדי להסביר מדרשים אחרים, אך עדיין בהשוואה לתיאור שבאיכה רבתי טעון הסבר, שכן באיכה רבתי מדובר על המלחמה על חומות המתחם, ומן הסתם הדוכס שבחלקו נפל התפקיד להילחם על הכותל הדרומי היה צריך להרוס גם את הכותל הדרומי של כל המתחם המוגדל (כלומר כל כותל חרם א-שריף) מבלי

להתייחס דווקא לקדושת הכותל. ויש להשיב כי כל הלוחמים הגיעו להר הבית מצד צפון,³² ובבואם פנימה אכן הרסו עד היסוד את כל שלושת הכתלים, וכך נחרב הכותל הדרומי שהיה בגבול חמש מאות האמה המקודשות (לדעתי היה זה כותל הסתיו המלכותי המפואר שהיה בדרום ואכמ"ל).

ואולם בהתבוננות בשרידי הכותל הדרומי הקיים, ניתן לראות כי גם ההנחה שהכותל קיים לכל אורכו אינה מדויקת, כי בחלק המרכזי שלו לאורך עשרות מטרים לא נשארה "אבן על אבן". מזוזתו הימנית (כלומר המזרחית) של השער הכפול היא אמנם חלק מנדבך גדול עתיק (מכונה על ידי הארכיאולוגים: "נדבך רבה"), אך נדבך זה הוא נדבך יחיד העומד שם על גבי הסלע ממש, ולא נשאר מעליו שום דבר מן הכותל העתיק, וכך נמשך הדבר מזרחה (ואולי גם מערב בשטח שלא נחשף), עד לאזור שבו השתפל הסלע הטבעי כלפי מטה. וכמדומה שנכון לומר שקיר שנהרס באופן שנשארה ממנו רק שורת האבנים אחת שמונחת על גבי הקרקע, אינו נחשב לכותל שלא חרב.

הכותל הצפוני העתיק שהוא הכותל שדרכו פרצו הרומיים להר הבית, אכן חרב כולו. וכולו נבנה מאוחר יותר מחדש (למעט שרידים בודדים אצל הפינה המזרחית ואצל הפינה המערבית שלו).

אבל הכותל המערבי אמנם לא שרד לכל גובהו, אך הוא שרד לכל אורכו עם מספר ניכר של נדבכים עתיקים הבנויים לתפארה זה על גבי זה, וממנו לא זזה שכינה לעולם, והיא שוכנת שם כהיום הזה.

---

32. וכפי התיאור של יוסף בן מתתיהו תולדות מלחמת היהודים, ספר ששי פרק ב, שם תיאר את כניסת הרומאים להר הבית אחרי כיבוש מצודת אנטוניה

